1910.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 156.

वेदान्तदर्शनम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती

स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य

व्याख्यासंवलितम् ।

वेदान्तपरिनिष्ठितप्रज्ञश्रीप्रज्ञानानन्दसरस्वती

स्वामिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

VEDÂNTADARŜANA

WITH A COMMENTARY CALLED BRAHMÂMRITAVARSINÎ

by

ŜRÎ RÂMÂNANDA SAASWATI SWÂMI.

EDITED BY

PRAJNÂNÂNAND SARASWATI SWÂMI.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Hari Krishna Dâsa Gupta

PROPRIETOR, AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः— १५६

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकःस्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकम् " " १ " ८

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।		१०
(४) भाष्योपबृहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं०	(वेदान्त)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२

पतिः पुनर्द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चर अद्याप्यक्षीणकल्मषो-ऽसीत्युवाच। चरित्वा आगतायेन्द्राय प्रजापतिर्व्याचष्टे ।योऽयमाद्य-द्वितीयपर्याययोरक्षिणि स्वप्ने चात्मा दर्शितः स एष सुषुप्त्यवस्थायां प्रकाशत इत्याह।तद्यत्रैतत्सुप्त इति।तदतेदिति सम्बन्धः। यत्र यस्यां सुषुप्त्यवस्थायामेतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तस्तस्यामवस्थाया-मुपसंहृतकरणग्रामः समस्तः करणव्यापारकृतकालुष्यहीनः सं-प्रसन्नः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्मुक्ताद् व्यावृत्तः स्वप्नप्रयुक्त-तैजसत्वं विहाय प्राज्ञो भूत्वा ज्ञानक्रियां विना स्वरूपचैतन्येना-ऽज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहादेः स्वसत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । इदं श्रुत्वा पुनरिन्द्रो, न किञ्चित्तत्र ज्ञायते इत्याह । नाहेति । अहेतिनिपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्र उवाच । अयं सुप्तः पुरुषः, अयमस्म्यहमित्येवं नाऽऽत्मानमस्यामवस्थायां जानाति, इमानि भूतानि नो एव जानाति, विनाशमेव प्राप्तो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं दोषं दृष्ट्वा पुनः प्रजापतिमुपससाद उपसन्नं पुनरुवाच । बताऽद्यापि ते कल्मषक्षयो नाऽभवत्तदर्थं-पुनः पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेति । तदेवमेकोत्तरशतं ब्रह्म-चर्यं चरते सहस्राक्षाय ब्रह्मचर्यसम्पन्मृदितकषायाय प्रजापति-र्व्याचष्टे । योऽयमाद्यद्वितीयतृतीयपर्यायेषु अक्षिणि स्वप्ने सुषुप्तौ चाऽनुस्यूतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणो दर्शितः तमेव भूयोऽनुव्या-ख्यास्यामि नैतस्मादन्यमित्युपक्रम्य तुरीये, मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यादिना शरीरं निन्दित्वा तस्मादुत्थितं जीवमेवोत्तमं पुरुषं दर्शयति प्रजापतिः । य एष सम्प्रसादोऽस्मादित्यादिना । तस्मादपहतपाप्मत्वादीनां जीवे सम्भवाज्जीव एव दहराकाश इति प्राप्ते ब्रूमः । आविर्भूतस्वरूपस्तु । तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः। उत्तरात् प्रजापतिवाक्यादपि न जीवशङ्का युक्तेत्यर्थः । यत आ-

विर्भूतस्वरूपोऽत्र जीवो विवक्षितो, न तु जीवत्वेन रूपेणेति परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते इत्युपसंहारदर्शनात् यदपहतपाप्मत्वादिभिः प्रतिपाद्यं परं ब्रह्म तदेव जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं, न तु जीवत्वम् । तथाचाविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेनाऽपहतपाप्मत्वादिकमुपपद्यते । न तु जीवत्वेन रूपेणेति, नासम्भवादितिपूर्वसूत्रस्थहेतुर्नासिद्ध इतिभावः ॥१९॥

ननु दहराकाशस्येश्वरत्वेऽथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यर्थः स्यादित्यत उत्तरं पठति—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनाय।परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इत्युपसम्पत्तव्यपरमात्मपर एवाऽयं जीवपरामर्शः । जीवोपसम्पत्तव्यत्वेन हि परमात्मोपदिश्यते । स चोपदेशो जीवपरामर्शं विना न सम्भवतीति तदर्थं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनार्थमिति ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याऽल्पत्वश्रवणान्न परमात्मत्वं किन्त्वाराग्रमात्रजीवत्वं युक्तमितिचेत्, तत्र समाधानमुक्तम्, अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेत्यत्र । उपासनार्थमौपाधिकमल्पत्वं, परमेश्वरेऽप्यविरुद्धमित्यर्थः । तस्माद् दहराकाशः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(७ । चैतन्यस्य सर्वजगद्भासकत्वाधिकरणम् । सूत्रे २)

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

पूर्वं परं ज्योतिरुपसम्पद्येति वाक्यार्थविचारप्रसङ्गात्, तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरितिवाक्योक्तपरं ज्योतिष्ट्वसाधकं न

तत्रेति वाक्यं विचार्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिरस्याधिकरणस्य । यद्वा पूर्वत्राऽऽत्मश्रुत्यऽनुरोधादाकाशशब्दस्य रूढित्यागेन ईश्वरे वृत्तिरुक्ता । तथेहापि तत्रेति सतिसप्तम्या । तत्र शब्दवाच्यस्य तेजोऽन्तराभिभावकत्वप्रतीत्यनुरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्यादिकं न भास्यति स तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यते इति पूर्वपक्षोत्थानाद् दृष्टान्तसङ्गतिः । पूर्वपक्षे अलौकिकतेजउपास्तिः फलं, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मप्रमितिरिति भेदः। मुण्डकोपनिषदि श्रूयते । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । सिद्धान्ते तत्रेति विषयसप्तमी । तथाच तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भासकत्वेन भासन्ते । यथा घटादौ विषय आलोकादिकं भासकत्वेन भासते, तद्वत् । अल्पतेजसो वह्नेः फल्गुत्वमभिप्रेत्य कैमुतिकन्यायमाह । कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह तमेवेति । यथा सूर्यादिप्रकाश्यो घटादिर्न सूर्यादिप्रकाशकः, एवं ब्रह्मप्रकाश्यः सूर्यादिर्न ब्रह्मप्रकाशक इत्यर्थः । ननु यथा गुरौ गच्छति शिष्यस्याऽनुगमनं स्वनिष्ठगमनकृतम्, एवं सूर्यादेः स्वनिष्ठभानंकृतमनुभानं किन्नेत्यत आह । तस्येति । यथाऽयःपिण्डस्य दाहक्रिया वह्निनिष्ठैव, तथा सूर्यादेर्भानं ब्रह्मनिष्ठमेव, न पृथग् भानमित्यर्थः । अत्र संशयः । सूर्यादिजगद्भासकतया प्रतीयमानं तेजोविशेषो वा ब्रह्म वेति । तेजस एव प्रकाशकत्वप्रसिद्धेः प्रबलेन तेजसा दुर्बलस्याऽभिभवदर्शनाच्च, तेजोविशेष एवेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अनुकृतेस्तस्य च ॥ अत्र तथा प्रतीयमानं ब्रह्मैव । कुतः । अनुकृतेः । अनुकृतिरनुकरणम् । यत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं, तदनुकृतिशब्देनोच्यते । न हि तेजस्तेजोऽन्तरे-

भासमाने भासते । तस्मात् स्वप्रकाशतया भासमानं चैतन्यमनुसर्वं सूर्यादि भासत इति युक्तम् । सूत्रे, तस्य चेत्यनेनोदाहृतवाक्ये चतुर्थचरणोऽभिप्रेतः । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सर्वभासकत्वं, तेजोऽन्तरस्याऽप्रसिद्धं, विरुद्धं च । भासमानस्य तेजसस्तेजोऽन्तराभिभावकत्वेन भासकत्वाऽभावात् । ब्रह्मणस्तु उपपन्नम् । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यादौ प्रसिद्धं च । न तत्रेति तच्छब्देन च, हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् * तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति प्रकृतब्रह्मग्रहणमेव युक्तमिति । श्रुत्यर्थस्तु । हिरण्मये ज्योतिर्मये आनन्दमय इत्यर्थः । तस्मिन्नन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितम् । तच्च विरजम् आगन्तुकमलशून्यम् । निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषशून्यम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकम् । तच्च विदुषामनुभवसिद्धमिति ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि च ब्रह्मणः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं तत्प्रकाशकत्वं च भगवद्गीतासु स्मर्यते । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः * यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाऽग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति ॥ तस्मादनन्यप्रकाश्यः सर्वजगद्भासकः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

(८ । परमेश्वरस्याङ्गुष्ठमात्रत्वाधिकरणम् । सूत्रे २)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

पूर्वत्राऽनुमानादिना लिङ्गेन तत्रेति विषयसप्तमीं कृत्वा, न

भातीत्यादौ णिजऽध्याहारेण न भासयतीत्यर्थो वर्णितो भवति। भासकत्वेन न भान्ति सूर्यादय इत्यर्थकथनात् । तथेहापि, अङ्गुष्ठमात्र इति परिमाणालिङ्गाज्जीवमादायेशानोऽसीति स्मारयेदिति विध्यध्याहारेणोपास्तिपरमङ्गुष्ठवाक्यमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः। पूर्वपक्षेऽभेदोपास्तिः फलं, सिद्धान्ते अभेदप्रमितिः फलम्। कठवल्लीषु पठ्यते। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। तथा, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाऽधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाऽद्य स उ श्वः। एतद्वै तदिति च। अस्यार्थः। स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति । पुरुष इति। पूर्णत्वेन सर्वत्रोपलभ्यमान इत्यर्थः । तर्हि कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमित्याशङ्क्याऽभिव्यक्तिस्थानद्वारा तदाह। मध्य इति। आत्मनि देहमध्ये हृदयपद्मनीत्यर्थः॥ जीवभावमापन्नस्य ब्रह्मण इदमङ्गुष्ठमात्रत्वसमर्थनमिति बोध्यम् । ईशानो भूतभव्यस्येत्यादिना, त्वंपदवाच्याऽङ्गुष्ठमात्रजीवाऽनुवादेनाऽभेदबोधनादिति, तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमुदाहृतम् ।तथेति। अधूमकमिति लिङ्गव्यत्ययः। ज्योतिःपरत्वात् । यथाऽधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं दृष्टं तथाऽयमपि। वस्तुतः कूटस्थप्रकाशधातुरित्यर्थः। शोधितत्वमर्थस्य तदर्थतामाह । ईशान इति । भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम्। अद्वितीयत्वमाह।स एवेति। अद्य वर्तमानकाले, स एवास्ति । श्वः भविष्यत्काले, स एव भविता। अतीतकाले स एवाऽऽसीत्। यन्नचिकेतसा पृष्टम्,अन्यत्र धर्मादित्यादिना तदेतदेवाऽद्वितीयं वस्त्विति । अत्र संशयः। किमिदमङ्गुष्ठवाक्यं जीवपरमुत ब्रह्मपरमिति। तत्राङ्गुष्ठपरिमाणस्य ब्रह्मण्यसंभवाज्जीवपरमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रत्यगभिन्नः परमात्मा वाक्यप्रतिपाद्यः प्रमितः। कस्मात् ? । शब्दादेव ।

ईशानो भूतभव्यस्येत्यत्रत्येशानशब्दात् । न हि जीवे ईशानशब्द आञ्जसः । न चाङ्गुष्ठपरिमाणलिङ्गाज्जीवः प्रतिपाद्य इति युक्तम् । लिङ्गश्रुत्योर्विरोधे श्रुतेः प्रबलत्वात् । एतत्सूचनार्थमेवकारः । ननु वाक्यस्य परमात्मपरत्वे कथमङ्गुष्ठमात्रत्वस्योपपत्तिरिति चेत्, काऽत्र कथन्ता । त्वम्पदवाच्याङ्गुष्ठमात्रजीवानुवादेन ब्रह्माऽभेदपरे वाक्ये अनुपपत्त्यभावादिति ॥ २४ ॥

ननु जीवस्य वस्तुतः सर्वगतस्य कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत आह–

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तु–शब्दः शङ्कानिरासार्थः । वस्तुतः सर्वगतस्यापि जीवभावमापन्नस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणहृदयावच्छिन्नतयाङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । ननु गजपुत्तिकादिशरीरेषु हृत्पुण्डरीकस्याऽनियतपरिमाणत्वात् कथं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वनियमस्तत्राह । मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रस्येतिशेषः । षष्ठे, फलार्थे कर्मणि तिर्यगादेरपि स्वर्गकामस्याऽधिकारः । स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्याङ्गश्रुत्यर्थवत्त्वाय समर्थविषयतया तिर्यगादेः सामर्थ्याऽभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याऽधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्रापय्य, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनाऽऽदधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य इति, त्रयाणामेवाऽग्निसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाऽधिकार इति राद्धान्तितम् । तथाच मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात्तदपेक्षयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यविरोध इति तात्पर्यम् । एवमङ्गुष्ठमात्रजीवाऽनुवादेन विरुद्धांशं परित्यज्याऽभेदो बोध्यते । अनेन वाक्येन इममर्थमुत्तरग्रन्थसंदर्भेण स्पष्टीकरिष्यति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जा-

द्विवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । अस्यार्थः । यो- ऽन्तरात्मा पुरुषत्वात् पूर्णोऽयं जनानां हृदये सदा सन्निविष्टः, अतोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वम्पदवाच्याऽनुवादः । तस्याऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तदनुसारिश्रुत्या च शोध्यत्वमाह । तं स्वा-दिति । शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च तस्मात् स्वाऽभिमानविषयात्, प्र-वृहेत् पृथक् कुर्याद्धैर्येण समाधिनेति यावत् । तं विविक्तमात्मानं विशुद्धममृतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह । तमिति । तदेवं काठक-वाक्यं प्रत्यग् ब्रह्मणि ज्ञातव्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥

(९ । देवादीनामप्यधिकारित्वाधिकरणम् । सूत्राणि ८)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

पूर्वं मनुष्याधिकारं शास्त्रमित्युक्तम् । तर्हि क्रममुक्त्यर्थाऽभि-रुपासनाभिर्मनुष्याणां देवत्वं प्राप्तानामधिकारो न स्यादित्या-क्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसंगत्याऽस्यारम्भः, प्रसङ्गसङ्गत्या वा । अत्र चाऽधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां मानान्तर-प्राप्तिविरोधयोरसतोर्देवताविग्रहादौ समन्वयोक्तेरध्यायसङ्गतिः । एवं मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्ये न्यायसाम्याद् उपासना-ऽधिकार्यादिसमर्पकाणां स्वार्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां ब्रह्मात्मैक्ये पर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्रपादसंगतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिवाक्यानामपि स्वार्थे तदयोगात् तत्त्व-मस्यादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलति । सिद्धान्ते तत्सर्वसंभवादैक्य-निष्ठतेति फलम् । यद्वा देवानामनधिकारात् क्रममुक्तिसाधनेषू-पासनेषु देवतादिभोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिर्नास्तीति पूर्व-पक्षे फलम् । सिद्धान्ते तादृशप्रवृत्तिरस्तीति । बृहदारण्यके श्रूयते । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवत्तथर्षीणां

तथा मनुष्याणामिति देवादीनां मध्ये यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन, साक्षादकरोत् स एव ब्रह्मात्मनाऽतिष्ठदित्यर्थः । अत्र किं देवाऽऽदीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्त्युत नास्तीति विशये, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वान्नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ तदुपर्यपि बादरायणः संभवादिति ॥ तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति बादरायण आचार्यो मन्यते स्म । कस्मात् । सम्भवात् । अर्थित्वसामर्थ्याद्यधिकारकारणस्य संभवादित्यर्थः । देवादीनां सदा भोगशालित्वेऽपि भोग्यवस्तुष्वऽनित्यत्वदोषदर्शनाद्वैराग्यादिकं निरतिशयानन्दमोक्षार्थित्वं च सम्भवतीति भावः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नाऽनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु देवादीनां विग्रहवत्त्वं विना ब्रह्मविद्यायामनधिकारात्, तदङ्गीकरणीयम्।तथाच सति कर्मण्यपि शरीरतया ऋत्विगादिवत् सन्निधानेनैवोपकारकत्वं स्यात् । तच्च न संभवति । एकस्य शरीरस्याऽनेकत्र युगपत्सन्निधानाऽसंभवात् । तस्माद्विग्रहवत्त्वाऽङ्गीकारे कर्मणि देवताया उपकारकत्वविरोधः प्रसज्ज्येतेतिचेन्नैष दोषः । कस्मात् । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । एकस्य देवस्याऽनेकेषां शरीराणां युगपत्प्राप्तेः श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथाहि बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणम् । अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येत्युपक्रम्य, सहैतयैव निविदा प्रतिपेदे, यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्युक्त्वा कतमे त इति पृच्छायां महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति त्रिसहस्रषडधिकत्रिशतदेवानां त्रयस्त्रिंशद्देवेषु अन्तर्भावमुक्त्वा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षट्सु षण्णां त्रिषु त्रयाणां द्वयोर्द्वयोरेकस्मिन् वाय्वात्मके देवेऽन्तर्भावं ब्रुवन् एकस्य

वायोरनेकरूपतां दर्शयति। अस्यार्थः । एनं याज्ञवल्क्यं विदग्धः शाकल्यो वैश्वदेवनामकस्य शस्त्रस्य निविदि शस्यमाना देवाः कतीति पप्रच्छ । तत्र याज्ञवल्क्योत्तरं निविदि त्रयश्चेत्यादि । शस्यमानदेवनिष्ठसंख्यावाचकं मन्त्रपदं निविदित्युच्यते । एवं षडधिकात्रिशताधिकत्रिसहस्रसंख्यानिर्णयानन्तरं कतमे त इति संख्येयस्वरूपप्रश्ने अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वेषामन्तर्भावो दर्शितो, महिमान एवैषामित्यादिना।एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां महिमानो विस्तारा एव वस्तुतस्त्रयस्त्रिंशदेवेत्यर्थः । तेऽपि त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षाऽऽदित्यदिवां महिमानः । तेऽपि षड्देवास्त्रयाणां लोकानां महिमानः । ते त्रयो देवा द्वयोरन्नप्राणयोस्तौ चैकस्य प्राणशब्दवाच्यस्य वायोर्महिमानाविति ।। यद्वा अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादनेकत्र कर्मणि एकस्य प्रातिपत्तिरङ्गभावः । तस्य लोके दर्शनादित्यर्थः । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैर्युगपदेको ब्राह्मणो नमस्क्रियमाणो दृश्यते। एवमेकां विग्रहवती देवतामुद्दिश्य युगपत् सर्वे हवींषि त्यक्ष्यन्तीति नकाश्चित् कर्मणि देवताया उपकारकत्वे विरोधः ।। २७ ।।

शब्द इतिचेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।।२८।।

ननु मास्तु कर्मणि विरोधः, तथापि शब्दे वेदवाक्ये विरोधः स्यादेव । अनित्यविग्रहवद्देवतायां नित्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे शब्दस्याऽर्थेन नित्यसंबन्धाभावेन नित्यानित्यसंयोगविरोधादितिचेद्, नायमप्यस्ति विरोधः । कुतः । अतः प्रभवात् । देवादिनिष्ठनित्याऽऽकृतिवाचकाद्वेदराशेरेव देवादिप्रपञ्चस्य प्रभवादुत्पन्नत्वश्रवणादित्यर्थः । तथाहि स्मृतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा * आदौ वेदमयी दिव्या यतः

सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर इति ॥ श्रुतिरपि, एत इति ह वै प्रजापतिर्देवानसृज्यताऽसृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाऽऽशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमऽभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति । तथा, स मनसा वाचं मिथुनं समभवदिति । अस्यार्थः । एते असृग्रमिन्दवास्तिरःपवित्र-माशवः विश्वान्याभिसौभगेत्येतन्मन्त्रस्थपदैर्देवादीन् स्मृत्वा ससर्ज ब्रह्मा । तत्र एतच्छब्द इन्द्रियाधिष्ठानदेवस्मारकः । असृग्र-शब्दोऽसृक्शब्दवाच्यरुधिरप्रधानदेहरमणमनुष्यस्मारकः । इन्दु-मण्डलमध्यवर्तिपितृस्मारक इन्दुशब्दः । पवित्रं सोमं खमध्ये तिरस्कुर्वतां धारयतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः । ऋचोऽश्नुवतां स्तोत्राणां गानरूपाणाम् आशवशब्दः स्मारकः । विश्वेदेवशंसनशस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः । अभिसौभगेति शब्दो निरतिशयसौभाग्यवाचकः प्रजानां स्मारक इति । स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं समभवत् । समभावयत् त्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसा आलोचितवानिति यावत् । सूत्रस्थ-प्रत्यक्षानुमानशब्देन सृष्टेर्वेदप्रभवत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृती गृह्येते । तथाच श्रुतिस्मृतिभ्यां वेदशब्दप्रभवत्वं सृष्टेरित्यर्थः । आकृत्या-लिङ्गितविग्रहानङ्गीकारे कस्य सृष्टिः स्यादिति भावः । तस्मा-द्यथा गवादिशब्दानां नित्याऽऽकृतिवाचकत्वम् एवं वैदिक-शब्दानां नित्याकृतिवाचकत्वमिति, न शब्देऽपि विरोध इति ॥२८॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अस्मृतकर्तृकत्वादिना सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वमनित्यार्थ-संयोगेनानुपपन्नमित्याशङ्कां वेदादेवाकृतिविशेषाऽवच्छिन्नदेवा-दिसृष्टिरिति प्रतिपादनान्नित्याकृतेरेव शब्दार्थत्वान्नानुपपन्न-

मित्यभिप्रायेण परिहरति । अत एव, नित्याकृतेः। शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। एतत्सूत्रसूचितः प्रयोगश्च– वेदः अवान्तरप्रलयाऽवस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदिति । अवान्तरप्रलयाऽवस्थायित्वमेव हि नित्यत्वं नाम । अनुमानसिद्धार्थे श्रुतिरपि । यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टामिति । यज्ञेन पुण्यकर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं ग्रहणयोग्यतामायन् प्राप्तवन्तः । अतस्तामृषिषु विद्यमानां वाचं याज्ञिका अन्वविन्दन् उपलब्धिमन्तो बभूवुरित्यर्थः। पूर्वं स्थितामेव वाचं सर्वे ज्ञातवन्त इति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

नन्वाकृतिपदार्थकत्वेऽपि प्रलये सर्वाकृतिकव्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृतिकव्यक्त्युत्पत्तौ मानाभावान्नित्याऽनित्यसंयोगविरोधस्तदवस्थ इतिचेदुच्यते । सृष्टिप्रलयावृत्तावपि न शब्दे विरोधः। कस्मात् समाननामरूपत्वात्। न हि प्रलये जगतो निरन्वयनाशोऽस्ति येनोत्पद्यमानं जगद्विलक्षणं स्यात् । किन्तु संस्कारात्मना, अविद्यायां तिष्ठत्येव जगद्, अनुभव इव भावनाख्यसंस्कारात्मना। नचाऽर्थसंस्कारे मानाभावः । मृदि मण्डूकसंस्कारदर्शनात् । नित्यप्रलयाख्यसुषुप्तौ सविषयेन्द्रियाद्यर्थसंस्कारसद्भावाच्च प्रबोधे सजातीयव्यवहारात्। नच प्रतिदिनं सृष्टिलययोः सद्भावे मानाऽभावः । यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रबुद्ध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो

विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इत्यादिश्रुतेर्मानत्वात् । अस्यार्थः । अथशब्दस्तदार्थकः । यदेत्युपक्रमात् । प्राणशब्दः परमात्मपरः । अस्मिन् प्राणे जीव एवैकधा भवति, तदात्मना तिष्ठतीत्यर्थः।तदा एकीभावावस्थायाम् एनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सर्वाणि सविषयाणि, अपियन्ति परमात्मनि लीनानि भवन्तीत्यर्थः। प्रबोधे तस्मादेव परमात्मनो जगतो जन्माह । स इति । अविलम्बेन उत्पत्तौ दृष्टान्तः । यथेति । एवं–शब्दात् पूर्वं तदेत्यध्याहारः । प्राणा वागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहकदेवा अग्न्यादयस्तेभ्योऽनन्तरं लोकाः शब्दादिविषया इति । तथाच यथा संस्कारबलात् पूर्वमण्डूकादिसमाननामरूपत्वमुत्तरकार्यस्य एवं पूर्वकल्पप्रपञ्चसमाननामरूपत्वादुत्तरप्रपञ्चस्येति पूर्वाकृतिव्यक्त्युत्पत्तेर्न शब्दे कश्चिद् विरोधः।समाननामरूपत्वं च श्रुतौ दर्शनात् स्मृतेश्चाऽभ्युपगन्तव्यम् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति । तथाच नक्षत्रेष्टौ, अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति। स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति भाविवृत्तिमाश्रित्य, यजमानोऽग्निरित्युच्यते। एवं कामयित्वा किं कृतवाँस्तदाह ।स इति। कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकाख्यनक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रबाहुल्याद् बोद्ध्यम् । अष्टाकपालम् अष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपत् । उक्तपुरोडाशहविष्कामिष्टिं कृतवानित्यर्थः । तथाच योऽग्निर्यस्मै अग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपत्वं दर्शयतीति सिद्धम् । स्मृतिरपि, यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये * दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिष्वित्यादिका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

उक्तं देवादीनामधिकारमाक्षिपति—

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

देवादीनां ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । मध्वादिष्वसम्भवात् । एवं हि मधुविद्या श्रूयते । असौ वा आदित्यो देवमधु देवानां मोदनान्मध्विव मधु । तस्य मधुनो द्युलोक एव तिरश्चीनवंशः।अन्तरिक्षे आदित्याख्यमधुनोऽवस्थाना-त्तदेव मध्वाधारोऽपूपः । रोहितं शुक्लं कृष्णं परःकृष्णं गोप्यं चेति पञ्च रोहितादीन्यऽमृतानि प्रागाद्यूर्ध्वान्तं पञ्चदिगवस्थिताभि-रादित्यरश्मिनाडीभिर्मधुच्छिद्रभूताभी रोहिताद्याख्याभिस्तत्तद्-वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीता-नि पञ्चममृतं गोप्याख्यं प्रणवकुसुमादुपासनाभ्रमरैरूर्ध्वदिगात्त-सूर्यरश्मिरूपगोप्याख्यमधुच्छिद्रद्वारा आदित्यमण्डलम् आनीतं रोहितादिकममृतं मकरन्दस्थानभूतं वह्नौ हुतसोमाज्यपयःपुरोडा-शादिरूपं द्रष्टव्यम् । तानि च रोहितादीन्यमृतानि यशस्तेजोवीर्य-सकलेन्द्रियान्नरूपेण निष्पन्नान्यादित्यमधुसम्बद्धानि प्रागादि-दिक्षु क्रमेण विद्यमानानां वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यरूपाणां देवा-नामुपजीव्यानीत्येवं चिन्तयतां फलं वस्वाद्याऽऽप्तिरुच्यते । वस्वादीनां समानानां मध्ये एको भूत्वा यशआद्यऽमृतं प्रत्यक्षा-नुमानादिभिः करणैरुपलभ्य तृप्यतीति । न ह्येवम्भूतमधुविद्या-यां सूर्यवस्वादीनां देवानामधिकारः संभवति । एकस्योपास्यो-पासकभावप्राप्यप्रापकभावयोर्विरोधात् सूत्रस्थाऽऽदिशब्देन यासु विद्यासु,आदित्यो ब्रह्मेत्येवमादिरूपासु देवानामुपास्यत्वं ता विद्या गृह्यन्ते । तथा इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरि-मावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो, वागेवाऽत्रिरि-

त्याद्यासु ऋष्युपास्यकासु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति । श्रुत्यर्थस्तु, इमौ दक्षिणवामकर्णौ क्रमेण गौतमभरद्वाजावित्युपास्यौ । द्वितीयेमावित्यनेन दक्षिणवामाक्षिद्वयोक्तिः । तृतीयेमावित्यनेन दक्षिणवामनासिकाद्वयोक्तिः । एवं सप्तसु शीर्षण्येन्द्रियेषु सप्तर्ष्युपास्तिरित्यर्थः । नच मध्वादिविद्यासु देवादीनामनधिकारेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः किं न स्यादिति वाच्यम् । विद्यात्वाऽविशेषेण ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारात् । तथाचाऽयं प्रयोगः । ब्रह्मविद्या न देवादीनधिकरोति, विद्यात्वात्, मध्वादिविद्यावदिति ॥ ३१ ॥

अपि च,

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भ्रमणवत्तया परिदृश्यमानज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादिदेवताशब्दानां लोके प्रयोगसद्भावान्मण्डलस्य मृत्पिण्डादिवदऽचेतनत्वेन विग्रहाभावादग्निवाय्वादीनामपि तत्तुल्यत्वेन सामर्थ्यादिश्चेतनधर्मस्याऽभावान्न देवादीनामधिकारः । नच मन्त्रार्थवादेभ्यो देवानां विग्रहवत्त्वसिद्धेः सर्वं सुस्थितमिति वाच्यम् । तेषामन्यपरत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याऽभावात् । तस्माद् देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावं जैमिनिर्मन्यते इति शङ्कासूत्रयोरभिप्रायः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तयति—

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः, बादरायण आचार्यो ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारस्य भावं मन्यते । यद्यपि देवतामिश्रोपासनास्वनधिकारस्तथापि निर्गुणब्रह्मविद्यायां देवानामप्याधि-

कारोऽस्ति हि । पूर्वोक्तस्य विद्यात्वादित्यनुमानस्य ज्योतिष्टोमादि न ब्राह्मणकर्तव्यं, कर्मत्वाद् राजसूयवदित्याभाससाम्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा ज्योतिषि भावाच्चेत्यस्योत्तरम्— अस्ति हीति ॥ यद्यपि देवताशब्दा ज्योतिरादौ प्रयुज्यन्ते, तथापि तदभिमानिदेवतापरा एव सम्भवन्ति । अस्ति हि ऐश्वर्ययोगाज्ज्योतिरादिरूपेणाऽवस्थातुं विग्रहं गृहीत्वा व्यवहर्तुं च सामर्थ्यम् । तथाहि श्रूयते, मेधातिथेर्मेषेति । मेधातिथिं काण्वायनं मेषो भूत्वेन्द्रो जहारेत्यऽर्थः । तथा स्मर्यते च, आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति । नन्वर्थवादादीनां स्वार्थे प्रामाण्याऽभावात् कथं तेभ्यो विग्रहवत्त्वसिद्धिरितिचेन्न । तत्राप्यस्ति हीत्येवोत्तरं मानान्तरविरोधसंवादयोरभावे तेभ्य एव विग्रहवत्त्वसिद्धिरस्ति । तथाहि । अर्थवादादिभिः स्तुत्यादिकं लक्षयतां वाच्यार्थोऽङ्गीकृत एव । न हि वाच्यार्थाऽभावे, लक्षणा युक्ता । किञ्च, व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजेतेत्यादौ व्रात्यस्वरूपाकाङ्क्षायां, सावित्रीपतितो व्रात्यो यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य इति व्रात्यस्वरूपं विध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकमित्युच्यते । यथा वा स्वर्गरूपं विध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं तथा निःस्वरूपदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागाऽयोगाद्विध्यपेक्षितं देवतादिस्वरूपं विग्रहवत्त्वं विधिप्रमाणकमेव । एवं मन्त्रार्थवादप्रत्यक्षमूलेतिहासपुराणादिभिरपि विग्रहवत्त्वसिद्धिः । नच प्रत्यक्षमूलत्वं पुराणादीनामसिद्धमिति वाच्यम् । तत्कर्तॄणां योगमाहात्म्याद्देवादिभिः सह प्रत्यक्षव्यवहारसम्भवात् । तथाच श्रुतिर्योगमाहात्म्यमाह—

पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाऽग्निमयं शरीरमिति ॥

पादतलमारभ्याजानोराजानोरानाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशमरोह-

माकेशप्ररोहाच्चाब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिपञ्चाऽऽत्मके भूतसमुदाये समुत्थानप्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते, योगगुणे चाऽणिमादौ प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्मात् समूलेतिहासपुराणादिभ्यो विग्रहवत्त्वसिद्धावर्थित्वादिसम्भवाद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति क्रममुक्त्युपासनासु मुमुक्षुप्रवृत्तिरविकलेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

(१० जातिशूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकाराधिकरणम् । सू० ५)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥३४॥

पूर्वं यथा, तद्यो यो देवानामिति देवशब्दश्रुत्या मनुष्याधिकारनियमाऽपवादेन देवानामधिकार उक्तः । तथा मुमुक्षौ जानश्रुतौ शूद्रशब्दश्रुत्या, लिङ्गेन द्विजात्यधिकारानियममपोद्य शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्त्विति दृष्टान्तसङ्गत्येदमारभ्यते। शूद्रशब्दस्य सिद्धान्ते क्षत्रिये समन्वयोक्तेरध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः । शूद्रशब्दस्येव वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः श्रुतिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादविशेषः फलं, सिद्धान्ते ततो विशेष इति विवेकः । एवं किलाऽत्र छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये उपाख्यायते । जानश्रुतिः पौत्रायणः प्रियातिथिर्बह्वन्नदाता बहुसद्गुणो बभूव । तस्य राज्ञो गुणगणगरिमसन्तोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय निदाघसमये प्रासादोपरि शयानस्याऽस्य राज्ञ उपरि मालामाबद्ध्याऽऽजग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्ठत आगच्छन्नेको हंसः साद्भुतमभ्युवाद । भो भो भल्लाक्ष, भल्लाक्ष, अस्य राज्ञो जानश्रुतेर्द्युलोकं व्याप्य विद्यमानं तेजो न पश्यसि किं, तत्तेजस्त्वां धक्ष्यति । अतस्तदतिलङ्घ्य न गच्छेति । भल्लाक्षेत्युपहासः । भद्राक्ष

इत्यर्थः । इदमुपश्रुत्याग्रगामी हंसः प्रत्युवाच । कमु वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति । अयमर्थः । वरेति सोपहाससंबोधनम् । अवरेत्यर्थः । यद्वाऽवरो वराको जानश्रुतिः । कमुपदमाऽऽक्षेपार्थकं, कथमित्यर्थः । रैक्को नाम कश्चन ब्रह्मनिष्ठः । योजयति देशान्तरं गमयति स्वारूढमिति युग्वा गन्त्री शकटी तया सह वर्तते इति, सयुग्वानमित्यर्थः । तथाच एनं वराकं जानश्रुतिं प्राणिमात्रं सन्तं मूढम् अरे सयुग्वानं भगवन्तम् असह्यतेजसं रैक्कमिव, कथमेतद्वचनं ब्रवीषि । इदं श्रुत्वा अयं राजा ब्रह्मविद्यार्थं रैक्कसमीपं गत्वा कृतार्थो भविष्यतीति दयालूनां हंसानामभिप्रायः। अथैष राजा हंसप्रयुक्तमनादरवाक्यं श्रुत्वा स्वस्याऽत्यन्तानिष्कर्षम्, उत्कर्षकाष्ठां च रैक्कस्य ज्ञात्वा दुःखितमनाः कथमपि निशामतिवाहयाम्बभूव । ततो निशाऽवसानसूचकं बन्दिवृन्दसमारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितमङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पस्थ एव राजा झटिति यन्तारमाहूयाऽऽदिदेश । विविक्तदेशेषु पर्वतगुहादिषु तेषु तेषु रैक्काह्वयं सयुग्वानमन्विष्य यत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति । स यन्ता तथैव क्वचिदतिविविक्तदेशे शकटस्याधस्तात् सन्तं पामानं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयमेव रैक्क इति निश्चित्याऽतिकुशलो रैक्कस्य तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनेच्छां चोन्नीय, राज्ञे निवेदयामास । स राजा तन्निशम्य गवां षट्शतानि हारं रथं चाऽश्वयुक्तमादाय सत्वरं रैक्कमुपससाद । उपसद्य चोवाच– हे रैक्क, इदं सर्वं गवादिकं गृहीत्वाऽनुशाधि मां भगवन्निति । अथैवमुक्तवन्तं ससम्भ्रमं सस्पृहं चोवाच रैक्कः । अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति । अहेतिनिपातः साटोपाह्वानमाह । हारेण युक्तो रथो हारेत्वा गोभिः सहितस्तवैवाऽस्तु । किमेतावन्मात्रेण मम निर्वाहाऽनुपयोगिनेति भावः ।

एवं स्थिते चिन्ता । किं शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति । अस्तीति तावत् प्राप्तम् । कस्मादर्थित्वादिसम्भवात् । वेदाध्ययनसाध्याहवनीयाद्यभावेनाऽग्निसाध्यकर्माऽनधिकारेऽपि देवादिवद्विद्यायामधिकारसम्भवात् । संवर्गविद्यायां मुमुक्षौ जानश्रुतौ शिष्ये रैक्वेण गुरुणा शूद्रशब्दप्रयोगाच्चेति । अत्र ब्रूमः । न शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः । उपनयनाभावेन वेदाध्ययनाऽभावात् । न हि वेदवाक्यविचारसाध्यब्रह्मविद्यायामनधीतवेदस्याऽधिकारः सम्भवति । शास्त्रीयसामर्थ्याऽभावात् । न चैवं सति देवानामप्यनधिकार इति साम्प्रतम् । तेषां स्वयम्प्रभातवेदत्वात् । न च शूद्रस्यापि लिखितपाठादिना वेदप्राप्तिरिति युक्तम् । गुरूपसदनपूर्वकाऽध्ययनसंस्कृतवेदस्यैव ब्रह्मविद्याद्युपकारकत्वात् । न च शूद्रश्रवणालिङ्गेन तस्याधिकारः । न्यायाभावे लिङ्गस्याऽसाधकत्वात् । तर्हि वैदिकशूद्रशब्दोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्य तं व्याख्यातुमिदं सूत्रं, शुगस्येत्यादि । अस्य जानश्रुतेः क्षत्रियस्य तदनादरश्रवणात्तस्य हंसस्याऽनादरश्रवणाद्वा शुगुत्पन्ना सा शूद्रशब्देन सूच्यते हि रैक्वेण । स्वस्य सर्वज्ञत्वज्ञापनार्थं रैक्वः शूद्रशब्दं प्रयुक्तवानिति भावः । शूद्रशब्दं योगेन क्षत्रिये वर्तयति ॥ तदाद्रवणादिति ॥ तस्याः शुचो जानश्रुतिं प्राप्तत्वादित्यर्थः । यद्वा, तस्य जानश्रुतेः शुचं प्राप्तत्वादिति । अथवा तं रैक्वं प्रति जानश्रुतिः शुचा दुद्रावेति शूद्रो जानश्रुतिरुच्यते । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३४ ॥

ननु मुख्य एव शूद्रो जानश्रुतिरस्तु, किं जघन्येन योगेनेत्यत आह—

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतिर्न मुख्यशूद्रः । कुतः ॥ क्षत्रियत्वगतेः ॥ क्षत्रियत्वाऽवधृतेरि-

त्यर्थः। सापि कुतः।उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेन प्रसिद्ध-क्षत्रियेणाऽभिप्रतारिनामकेन सह समभिव्याहारात्मकलिङ्गादि-त्यर्थः । सजातीयानामेव हि प्रायेण सहचारो भवतीति भावः । एवं ह्यभिप्रतारी सङ्कीर्त्यते । अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रता-रिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्ष इति। संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽथशब्दः । शुनकस्या-ऽपत्यं शौनकं, कपिगोत्रं कापेयं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं कक्षसेनस्याऽपत्यं, काक्षसेनिम् । तौ भोक्तुमुपविष्टौ, सूदेन पाचकेन परिविष्यमाणौ सेव्यमानौ भिक्षितवानित्यर्थः । अस्य चाऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कापेयेन चित्ररथपुरोहितेन योगादवगन्तव्यम् । चित्ररथपुरोहितत्वं च कापेयानां श्रुतौ प्र-सिद्धम्। एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति। एतेन द्विरात्रेण। समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया एव याजका भवन्ति । ननु चित्ररथपुरोहितकापेययोगादभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं भवतु तथापि कथं क्षत्रियत्वमितिचेन्न । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रिय-पतिरजायतेतिश्रुतेः । तस्माच्चित्ररथादित्यर्थः । एवमभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वे सिद्धे तत्समभिव्याहारात्मकलिङ्गाज्जानश्रुतेः क्षत्रियत्व-मिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

आद्यसूत्रे वेदाध्ययनाङ्गोपनयनाभावान्न जातिशूद्रस्या-ऽधिकारः । कुतः । विद्याप्रदेशेषूपनयनादिसंस्कारपरामर्शात् । तं होपनिन्ये, अधीहि भगव इति होपससाद । ब्रह्मपरा ब्रह्म-निष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः । एष ह वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति । ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्ना इति । अयमर्थः । तं विद्यार्थिनमाचार्यः किलोपनिन्ये उपनीतवान् । अनुपनीताय

विद्यादानाऽयोगादिति तात्पर्यम् । सनत्कुमारं प्रति नारदः। अधीहि भगव इति मन्त्रमुच्चार्य गुरूपसदनं कृतवानित्याह। अधीहीति। भरद्वाजादयः षड् ऋषयः परं ब्रह्म परत्वेनोपगतवन्त इति ब्रह्मपरास्तद्ध्याननिष्ठाः परं परमार्थरूपं ब्रह्म विचारयन्तो, निर्णयार्थमेष पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपसदनाऽयोगात् समित्पाणयः सन्तस्तमुपसन्नाः किलेत्याह। ब्रह्मपरा इति। ननु, तान् हानुपनीयैवेत्यनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमिति चेन्न। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्राप्तोपनयनानां प्राचीनशालाऽऽदीनां द्विजातीनामेवाऽधिकारात्। निषेधस्तु विद्योपदेष्टुरश्वपते राज्ञो न्यूनवर्णत्वाद् द्रष्टव्यः। तान् प्राचीनशालादीनृषीननुपनीयैवाऽश्वपती राजोवाचेति श्रुत्यर्थः। ननु शूद्रस्याप्युपनयनं कल्प्यतामित्यत आह॥ तदभावाभिलापाच्चेति॥ न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति। शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्यादिना उपनयनादिसंस्काराऽभावाभिलापादित्यर्थः। पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाऽभावकृतम्। एकजातिः। उपनयनरहित इति स्मृत्यर्थः॥ ३६॥

किञ्च—

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः॥ ३७॥

जाबालो हि मृतपितृको गुरूपसदनं कर्तुकामो गोत्रमजानानो मातरं पप्रच्छ, किंगोत्रोऽहमस्मीति। सा चाप्यहं न जानामीत्युवाच। ततः स जाबालो गौतममुपससाद। उपसद्य चोवाच। हे भगवन् ब्रह्मचर्यं चरितुं त्वयीच्छामि मामनुगृह्णातु भवानिति। ततो गौतमेन, किंगोत्रोऽसीति पृष्टः सत्यकामो जाबाल आह। नाहं गोत्रं वेद, नाऽपि मन्मातेति। ततः स

गौतमस्तदीयेन सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाऽभावं निश्चित्य प्रवर्त्तते । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति । एतत् सत्यवचनं विविच्य निःसंदिग्धं वक्तुमब्राह्मणो नार्हति । अतस्त्वं न सत्यादगाः सत्यवचनान्नातिगतोऽसि । अतस्त्वामुपनेष्ये । तदर्थं समिधमाहरेत्यऽर्थः । ततश्च सूत्रस्यायमर्थः।तस्य शूद्रत्वस्याऽभावनिर्धारणे सत्येव विद्योपदेशे प्रवृत्तिदर्शनादिति । तस्मान्न शूद्रस्याधिकारः ॥३७॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न जातिशूद्रस्याधिकारः । यतः स्मृतितो वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तत्प्रयोजनयोरर्थज्ञानाऽनुष्ठानरूपयोरर्थयोः प्रतिषेधादित्यर्थः । एवं स्मरति । अथाऽस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति श्रवणस्य निषेधः । त्रपुजतुभ्यां संतप्ताभ्यां सीसलाक्षाभ्यामस्य शूद्रस्य द्रुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं वेदश्रवणप्रायश्चितमित्यर्थः । पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाऽध्येतव्यमित्यध्ययननिषेधः । न ह्यश्रुतस्याऽध्ययनं सम्भवति । पद्यु पादयुक्तं, सञ्चारसमर्थमिति यावत् । तादृशं श्मशानं यच्छूद्र इत्यन्वयः । न शूद्राय मतिं दद्यादिति तदर्थज्ञाननिषेधः । द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति तदर्थाऽनुष्ठाननिषेधः । शूद्राणां दानशब्देनाऽत्र नित्यदानमुच्यते । नैमित्तिकदाने शूद्रस्याप्यधिकार इति द्रष्टव्यम् । विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां तु पूर्वजन्मकृतश्रवणादिना गर्भस्थवामदेववज्ज्ञानोपपत्तिर्मन्तव्या । तस्मान्न कथमपि ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्य वेदपूर्वकोऽधिकार इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

(११ ईश्वरस्यैव कम्पनहेतुताऽधिकरणम् । सूत्रम् १)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

समाप्तः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । इदानीं प्रकृतं वाक्यार्थविचारं प्रवर्तयिष्यामः । शब्दादेव प्रमित इत्यत्र, ब्रह्मवाक्ये, जीवाऽनुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम् । न तथेह, यदिदमित्यादिवाक्ये, प्राणाऽनुवादो युक्तः, प्राणस्य स्वरूपेणापि, कल्पितस्य ब्रह्मैक्याऽयोगादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्यास्याऽऽरम्भः।प्रासङ्गिकत्वान्नाव्यवहितेन सङ्गत्यपेक्षा । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः फलं, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति भेदः । काठकवाक्यं पठ्यते । यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । अस्यार्थः । यत्किञ्चेदमविशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे निमित्ते सत्येजति चेष्टते । एजृ कम्पने इति धातोः कम्पनार्थकत्वात् कम्पनं चेष्टैवेति चेष्टत इत्युक्तम् । तच्च जगत्तस्मादेव निःसृतम् उत्पन्नम् । तच्च प्राणाख्यं जगत्कारणं महत् अनवच्छिन्नम् । बिभेत्यस्मात् सर्वं वाय्वादीति भयम् । भीषास्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति । वज्रमिति । उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः । प्राणाख्यब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमाह । य इति । अत्र संशयः । किं प्राणशब्देन मुख्यप्राणवायुं गृहीत्वा, वज्रशब्देन चाऽशनिहेतुं वायुं लक्षयित्वा उभयविषयकमेकमुपासनं विधेयमुत निर्विशेषं ब्रह्माऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यमिति । तत्र तावदुपास्तिपरमिति युक्तम् । प्राणशब्दस्य तत्र प्रसिद्धेः । वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युन्मेघवृष्ट्यशनयो जायन्त इत्यशनिहेतुवायुलक्षकत्वं वज्रशब्दस्यापि युक्तम् । न च मोक्षफलश्रवणविरोधः । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेदेति वायुवेदनस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणादित्येवं प्राप्ते, ब्रूमः । शब्दादेव प्रमित इति व्यवहितमपि मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते ।

अस्मिन् वाक्ये प्राणादिशब्दात् परमात्मैव प्रमितः । कुतः ? ॥ कम्पनात् ॥ सर्वशब्दवाच्यस्य सवायुकस्य जगतः कम्पनाज्जीवनादिचेष्टाहेतुत्वादित्यर्थः।ब्रह्मण्यपि प्राणशब्दप्रयोगो बहुलं वेदे दृष्टः। प्राणस्य प्राणमित्यादौ वज्रशब्दोऽपि भयहेतुत्वसाम्यादुपपद्यत इत्युक्तम् । वाक्यार्थकथनसमये, कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मणः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति ॥

इतरेणाऽऽत्मना,एतौ प्राणाऽपानौ । किञ्च, कम्पनवाक्यात् पूर्वमुत्तरत्र च ब्रह्मोक्तेरिहापि ब्रह्मग्रहणं न्याय्यम् ॥

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यते ।

यस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोक्तम् । शुक्रं ज्योतिष्मत् । अमृतं कूटस्थम् उक्तं सर्वाधिष्ठानत्वं व्यतिरेकमुखेनाह ॥ तदु नेति । किञ्चन जडं तद्ब्रह्म नात्येति, अतिक्रमेण न वर्तत इत्यर्थः । तथोत्तरत्रापि—

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम, इति ॥

अस्येश्वरस्य भयादग्न्यादयः स्वव्यापारे नियमेनाऽनुवर्तन्ते, राजाज्ञया भृत्यादिवदिति । उक्ताऽग्न्याद्यपेक्षया मृत्योः पञ्चमत्वम् । यदुक्तं वायुवेदनस्य मोक्षहेतुत्वम् । तन्न । विशेषसामान्यात्मकस्य व्यष्टिसमष्टिवायोर्ज्ञानादपमृत्युनिवृत्तिमात्रश्रवणात् । तस्मादनेन वाक्येन निर्विशेषब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

(१२ ब्रह्मण एव ज्योतिष्ट्वाधिकरणम् । सूत्रम् १)

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

पूर्वं सर्वशब्दश्रुतिसंकोचाऽनुपपत्त्या प्रकरणात् प्राणशब्दं ब्रह्मेत्युक्तम् । न तथेह संप्रसादवाक्ये प्रकरणाऽनुग्राहकं किञ्चिदस्ति, येन प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दं ब्रह्म स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्याऽस्यारम्भः । पूर्वपक्षे आदित्योपास्त्या क्रममुक्तिः । सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यायां श्रूयते । य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति । एतदर्थो दहराधिकरणेऽनुसन्धेयः । तत्र संशयः । किं ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धसूर्यादितेजोऽभिधीयते, उत ब्रह्मेति । तत्र सूर्यादीति युक्तं, प्रसिद्धत्वात् । अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यादि नाडीखण्डे । अथ यत्र एतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथ तैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्त्यभिधानादत्रापि ज्योतिरुपसंपद्येति श्रवणाच्च । अयमर्थः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्र प्रारब्धकर्मावसानकाले एतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभिमानविषयाद्देहादुत्क्रमणं यदा करोत्यथ तदा एतैरेवाऽऽदित्यस्य रश्मिभिरालम्बनैरारूढः सन्नाक्रमते, उपरिगच्छति तत आदित्यं गच्छतीति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । ज्योतिरत्र ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । आत्माऽपहतपाप्मेत्युपक्रमालोचनया, ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यतयाऽनुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । यदुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । तन्न । अस्य निर्गुणब्रह्मप्रकरणत्वात् । न हि निर्गुणब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्ती स्तः । अत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः । तस्मात् परं ज्योतिर्ब्रह्मेहोपसंपत्तव्यत्वेन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

(१३ ब्रह्मण एव नामरूपनिर्वाहकताधिकरणम् । सूत्रम् १)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

पूर्वमुपक्रमवशादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वाऽर्थात् प्रच्यावितः। तथाऽऽकाशोपक्रमवशाद् ब्रह्मादिशब्दोऽपि स्वार्थात् प्रच्याव्यतामिति दृष्टान्तसङ्गत्या इदमारभ्यते। पूर्वपक्षे भूताकाशाभिन्नसर्वाधिष्ठानभूताऽऽकाशात्मकब्रह्मण उपास्त्या क्रममुक्तिः,सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मधिया साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः। छान्दोग्ये अन्ते श्रूयते। आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति। ते नामरूपे यस्माद् ब्रह्मणो भिन्ने तदित्यर्थः। यद्वा, ते नामरूपे यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तेते तदित्यर्थः। तत्र, किमाकाशशब्देन भूताकाश उच्यते? उत परमात्मेति विशये,रूढ्या भूताकाश इति प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवाकाशशब्दवाच्यः। कस्मात्। अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्। ते यदन्तरेत्याकाशस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वेन व्यपदेशात्। न हि नामाद्यन्तःपातिन आकाशस्य भूतस्य स्वस्मादर्थान्तरत्वं युक्तम्। आदिशब्देन तद्ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो द्रष्टव्यः। तस्मादाकाशः परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धम्॥ ४१॥

(१४ ब्रह्मण एव विज्ञानमयाधिकरणम्। सूत्रे २)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन॥ ४२॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते। पूर्वं नामरूपाभ्यां भेदेन व्यपदेशादाकाशो ब्रह्मेत्युक्तम्। तदयुक्तम्। प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्त इत्यत्राऽभिन्ने जीवे भेदोपचारादित्याक्षिप्य प्राज्ञशब्दस्य ब्रह्मपरतया न भेद औपचारिक इति समाधानात् सङ्गतिः। पूर्वपक्षे जीवाऽनुवादेन कर्मशेषकर्तुः स्तुतिः फलम्। सिद्धान्ते जीवाऽनुवादेन प्रत्यग्ब्रह्मैक्यधीरिति विवेकः। बृहदारण्यके षष्ठप्रपाठके। कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः

पुरुष इत्युपक्रम्य सुषुप्त्याद्यवस्था मध्य उपन्यस्य, स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिरित्युपसंहारो दृश्यते । अस्यायमर्थः । देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वात्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ । प्राणबुद्धिव्यतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति । अन्तरिति । अज्ञानाद्भिनत्ति । ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्णः । योऽयमेवम्भूतः स आत्मेत्यर्थः । स्वाधीनं सर्वं नियन्तुं शक्तिरस्तीति वक्तुं, सर्वस्येशान इत्युक्तम् । स्वाधीनं स्वनियम्यं च । सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं सर्वस्याऽधिपतिरित्युक्तमिति । अत्र संशयः । किमयं वाक्यसंदर्भो जीवाऽनुवादकः, उत तदनुवादेनाऽसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर इति । तत्राऽवस्थाद्युपन्यासात् परमात्मवाचकशब्दाऽभावाज्जीवाऽनुवादक इति प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानमयसुषुप्त्याद्यवस्थावज्जीवानुवादेन ब्रह्माऽभेदप्रतिपादनपरोऽयं वाक्यसंदर्भो, न जीवाऽनुवादकः । कस्मात् । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरवस्थयोः शारीराद्भेदेनेश्वरस्य प्राज्ञशब्देन व्यपदेशात् । तथाहि सुषुप्तौ तावद्व्यपदेशो दृश्यते । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवाऽयं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । उत्क्रान्तावपि, अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽऽन्वारूढ उत्सर्जन् यातीति श्रुतिः शारीराद्भेदेन परमात्मानं प्राज्ञशब्देन व्यपदिशति । अन्वारूढोऽधिष्ठितः । उत्सर्जन् वेदनातः शब्दं कुर्वन्निति यावत् । ननु भेदव्यपदेशमात्रेणाऽभेदप्रतिपादनपरोऽयं संदर्भ इति कथं गम्यते इति चेत् । उच्यते ।

ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिग्रन्थप्रवृत्तिदर्शनात् । बुद्धौ ध्यायन्त्यां स्वयमात्मा ध्यायतीव, चलन्त्यां चलतीव । वस्तुतो न ध्यायति, न चलतीत्यर्थः । एवमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे प्रश्नः, अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवचनं च वाक्यसंदर्भस्याऽभेदपरत्वं फलयति । अस्याऽर्थः । अतः कामादिविवेकानन्तरं मोक्षसाधनीभूतसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति जनकप्रश्नार्थः । तेन जाग्रद्भोगादिना, अनन्वागतोऽस्पृष्टो भवति, असङ्गत्वादिति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्च जीवस्याऽसंसारित्वप्रतिपादनपरमिदं वाक्यजातं, यतोऽस्मिन् वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारित्वप्रतिपादनपराः संसारित्वप्रतिषेधपराश्च दृश्यन्ते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिरित्यसंसारित्वपराः, स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवाऽसाधुना कनीयानित्याद्याः संसारित्वप्रतिषेधका इति । तस्मादसंसारिपरमात्मस्वरूपप्रतिपादनपरोऽयं वाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्माऽमृतवर्षिण्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

एवं तावत् प्रथमे पादे जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते ब्रह्मणि जगज्जन्मादिकारणे सर्वज्ञे समन्वयं वेदान्तानां प्रसाध्य ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याशब्दत्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाऽशब्दमित्यत्र । तदनन्तरं स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि ब्रह्मणि समन्वितानीत्यप्युक्तम् । द्वितीयतृतीयपादयोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायश उपास्यगानि ज्ञेयगानि च समन्वितानीत्यप्युक्तम् । इदानीं तु प्रधानस्याऽशब्दत्वमसिद्धम् । क्वचिच्छाखासु तत्परशब्दानामपि दर्शनादित्याशङ्क्य तेषामन्यपरत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद आरभ्यते—

(१ कारणशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यताधिकरणम् । सू० ७)

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दशयति च ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् सूत्रसंदर्भे ब्रह्मैव जगत्कारणं वेदान्तप्रतिपाद्यं, न प्रधानादीत्युक्तमयुक्तम् । ब्रह्मवत् प्रधानस्यापि जगत्कारणत्वेन वेदान्तबोध्यत्वात् । न च कारणद्वयवैयर्थ्यम् । कल्पभेदेन व्यवस्थानादिति ब्रह्माङ्गीकारेणाऽऽक्षेप इत्याक्षेपसङ्गतिः । पूर्वग्रन्थेनाऽस्याधिकरणस्य सूत्रकारैरेवाऽप्येकशब्दं प्रयुञ्जानैः सूचिता । अव्यवहिताऽधिकरणेन तु प्रसिद्धजीवोक्तिभङ्गेनाऽप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमस्त्विति दृष्टान्तसङ्गतिः । प्रधानस्याऽशब्दत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयदार्ढ्यादस्ति श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । अविरोधनयपर्यन्तं, पदविचारत्वात् सर्वेषां नयानाम् आपादं पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमाऽभावः

फलम् । सिद्धान्ते तु तादृशानियम इति विवेकः । काठकवाक्यं पठ्यते—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्, इति ॥

अनियतेन्द्रियादेः पुंसः संसारित्वं, नियतेन्द्रियस्याऽध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमिति श्रावयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः पदमित्याकाङ्क्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयति—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति ॥

अस्यार्थः।आत्मनो भोक्तृत्वेन प्राधान्याद्रथित्वं रथस्वामित्वम् । स्थूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथसमम् । विवेकाऽविवेकवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा भोक्तारं सुखं दुःखं वा उपनयतीति सारथिः । मनसा अश्वरशनास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृह्यन्ते । तेनाऽविवेकिना विषयेषु प्रवर्त्यन्ते।तेन युक्तं मनसः प्रग्रहत्वम् । इन्द्रियाणि संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्ति, असंयतानि अनर्थं संसारमिति हयत्वं तेषाम् । यथाऽश्वो मार्गमालक्ष्य चलति, एवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चलन्तीति शरीरादिषु मध्ये शब्दादीनां विषयाणां मार्गत्वम् । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा, न भोगे । चिद्रूपतया स्वभावेनैव

तद्योगादित आह। आत्मेति। आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः। तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियाऽसंनिकर्षे भोगायोगाद् इन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन भोक्तृत्वमाह। इन्द्रियेति। भावे निष्ठा। यद्वा आत्मा देहः। तद्युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना। यद्यप्यन्तरङ्गत्वादिन्द्रियाणामर्थापेक्षया परत्वं, तथापीन्द्रियाणां ग्रहत्वमर्थानां शब्दादीनामतिग्रहत्वं श्रुतौ निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वम्। गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषपशुमिति ग्रहा इन्द्रियाणि, तेषां ग्राहकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयाः। तेनाऽतिग्रहतयार्थानां प्राधान्यमित्याह। इन्द्रियेभ्य इति। सर्वेन्द्रियाऽर्थव्यवहारस्य मनोमूलत्वान्मनसोऽर्थेभ्यः परत्वम्। निश्चयाऽऽत्मकबुद्धिद्वारा विषया भोक्तुरुपकुर्वन्तीति संशयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधान्यम्। पूर्वं यो रथित्वेनोक्त आत्मा स भोक्ता बुद्धेः परः। भोगोपकरणत्वात्तस्याः। स्वामित्वाच्च आत्मनो महत्त्वम्। यदि महत्त्वस्याऽऽत्मविशेषणत्वे आत्मनः परमव्यक्तमिति स्यात् तस्य विशेष्यत्वादिति ब्रूषे, तदा महच्छब्देन हिरण्यगर्भबुद्धिरुच्यते। तस्या व्यष्टिबुद्धिव्यापनादात्मत्वं च। एवम्भूतहिरण्यगर्भबुद्धिं स्मृतिर्दर्शयति—

मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते॥

अयमर्थः। सर्वे प्रथमान्ता हिरण्यगर्भबुद्धिपराः। तस्या मनस्त्वे संदेहरूपत्वं स्यादित्यत आह। मतिरिति। महत्त्वमुपपादयति। ब्रह्मेति। भोग्यजाताधारत्वमाह। पूरिति। निश्चयात्मत्वमाह। बुद्धिरिति। चितिशक्तिमती ख्यातिः। ईश्वरो नियामकः। प्रज्ञा लौकिकप्रकृष्टज्ञानम्। संवित् ज्ञानफलम्, उपासकस्य तत्प्राप्तिः। चितिः चित्प्रधाना। स्मृतिर्ज्ञातसर्वार्थानुसंधान-

शक्तिमती। विद्वत्प्रसिद्धिमुक्तबुद्धावनुकूलयति। परीति। श्रुतिरपि, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादिका हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वराऽनुग्रहाद् दर्शयन्ती तस्या उक्तरूपत्वमाह । एतादृशी बुद्धिः सर्वासां बुद्धीनां परा उत्कृष्टा । अस्मिन् पक्षे पुरुषग्रहणेनैव तदभिन्नो रथी भोक्ता गृहीतो द्रष्टव्यः । आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिवाक्यनिर्दिष्टाः सर्वे गृहीताः। अवशिष्टं रथत्वेन कल्पितं शरीरम्। अव्यक्ताख्याऽविद्याकार्यं लक्षणया अव्यक्तशब्देन निर्दिशति । महतः परमव्यक्तमिति । एवं वस्तुगत्यार्थः प्रदर्शितः । तत्र संशयः । किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते, उत पूर्वप्रकृतं शरीरमिति । तत्र सांख्यस्मृतौ महदव्यक्तपुरुषशब्दानां तत्त्वत्रये प्रसिद्धत्वादव्यक्तं प्रधानमेवेत्याह ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेदिति ॥ अनुमानगम्यं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां प्रत्यक्षमव्यक्तशब्देन पठ्यत इत्यशब्दत्वमसिद्धमिति चेदिति सूत्राऽवयवार्थः । परिहरति ॥ नेति ॥ कुतः ॥ शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः ॥ शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरूपेण विन्यस्तस्य कल्पितस्याऽव्यक्तशब्देन गृहीतेर्ग्रहणादित्यर्थः । रूपकाऽऽत्मना रथात्मना विन्यस्तं रूपकविन्यस्तम् । शरीरं च तद्रूपकविन्यस्तं च तत्तथोक्तम् । तस्य गृहीतेरिति विग्रहः । कथं शरीरपरोऽव्यक्तशब्दस्तत्राह ॥ दर्शयति चेति ॥ पूर्वाऽपरवाक्यसंदर्भः पर्यालोच्यमान औचित्येन, प्रकृतं परिशिष्टं च शरीरमेवाऽव्यक्तशब्देन बोध्यं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु स्थूलशरीरस्य व्यक्तशब्दार्हस्य कथमव्यक्तशब्दार्हत्वमित्यत उत्तरं पठति—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

दर्शयतीत्यनुषङ्गः। तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। स्थूलशरीरा-

रम्भकं भूतानां सूक्ष्मं कारणमव्यक्तशब्देन दर्शयति । कुतः ॥ तदर्हत्वात् ॥ अव्यक्तशब्दार्हत्वादित्यर्थः । गोभिः श्रीणीत मत्सरमित्यादिवत् । प्रकृतिवाचकशब्देन विकारो लक्ष्यत इति भावः । गोभिः गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु भूतसूक्ष्मात्मकाऽव्यक्ताङ्गीकारे आगतः प्रधानकारणवादः, सांख्यैस्तस्यैव प्रधानत्वेनाङ्गीकारादित्यत आह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

न प्रधानकारणवादो मयाङ्गीकृतः । कुतः ॥ तदधीनत्वात् । ईश्वराधीनत्वाङ्गीकारात् । स्वतन्त्रं चेतनानधिष्ठितमव्यक्तं जगत्कारणमिति सांख्यमतम् । सिद्धान्ते त्वीश्वराऽधिष्ठितं मायाऽविद्याऽऽकाशादिशब्दवाच्यं जगत्कारणमिति महद्वैलक्षण्यम् ॥

नन्वीश्वरादेव जगदुत्पत्तावव्यक्तवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ अर्थवदिति ॥ प्रयोजनवदित्यर्थः । देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां, मायां तु प्रकृतिं विद्यादितिश्रुतिसिद्धमीश्वरस्य सहकारिभूतमव्यक्तमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । न हि शक्तिरहितेश्वरः कार्यलेशं वा कर्तुं समर्थः । असङ्गत्वादिति तात्पर्यम् । नन्वेवमपि कथं शरीरस्य महतः परत्वं, कथं वा अव्यक्तकार्यत्वस्येन्द्रियादीनामविशेषे, शरीरस्यैवाऽव्यक्तपदार्हत्वमितिचेत् । उच्यते । महच्छब्दवाच्यभोक्त्रऽपेक्षया हिरण्यगर्भबुद्ध्यपेक्षया वा अव्यक्ताख्याऽविद्यायास्तावत्परत्वं सर्वासिद्धम् । तदधीनत्वाद्भोक्त्रादेः । तथाच तन्निष्ठपरत्वं, तद्विकारे देहे उपचर्यते । इन्द्रियादीनां तत्कार्यत्वाऽविशेषेऽपि स्वस्वशब्दैरेवोपात्तत्वात् परिशेषात् प्रकृताकाङ्क्ष्यऽव्यक्तशब्देन स्थूलदेहग्रहणं न्याय्यमिति ॥

आचार्यैकदेशीयैः सूत्रद्वयमिदमन्यथा व्याख्यातम् । शरीरं

द्विविधं, स्थूलं सूक्ष्मं च । द्वयमपि पूर्ववाक्ये रथत्वेन गृहीतम्, उत्तरस्मिन् वाक्ये सूक्ष्ममेवाऽव्यक्तशब्देन गृहीतम् । तदर्हत्वात् । तच्चाऽर्थवत् । तदधीनत्वाद् बन्धमोक्षव्यवहारस्येति । सर्वथापि प्रधानस्य नात्रावकाशः ॥ ३ ॥

अपि च,

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

सांख्यैः प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोक्ष इति वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेत्युक्तम् । न च ज्ञेयत्वेन,प्रकृतेअव्यक्तमुच्यते । अव्यक्तशब्दमात्रश्रवणात् । तस्मादपि, नाऽव्यक्तं प्रधानम् ॥ ४ ॥

वदतीतिचेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः, ज्ञेयत्वाऽवचनादित्यसंगतम् । अव्यक्तशब्दवाच्यस्यैवोत्तरत्र ज्ञेयत्ववचनात् ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत, इति ॥ अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नित्यमिति संबद्ध्यते । नित्यं सर्वदा निचाय्य ज्ञात्वा । यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं तादृशमेवेदं वाक्यं, ज्ञेयत्वेन वदतीतिचेन्न । प्राज्ञो हि परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्टो, न प्रधानम् । कस्मात् ?

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते इत्यादिनाऽऽत्मन एव प्रकरणात् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

किञ्च, न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यं ज्ञेयम् । वाक्यात् त्रयाणामेव अग्निजीवपरमात्मनामेव एवं पूर्वोत्तरवाक्यपर्या-

लोचनया वक्तव्यत्वेनोपन्यासस्तद्विषय एव प्रश्नोऽपि दृश्यते कठवल्लीग्रन्थे, नाऽन्यस्य । तत्र, स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यमित्यग्निविषयः प्रश्नः । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीय इति जीवप्रश्नः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति परमात्मप्रश्नः ॥ लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्यग्निविषयमुत्तरम् । हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति जीवस्योत्तरम् । न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि परमात्मनः प्रतिवचनम् ॥ न ह्येवं प्रधानस्य प्रश्नोत्तरे दृश्येते, येनाऽव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा स्यात् ॥ श्रुत्यर्थस्तु– हे मृत्यो, स मदर्थं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येषि सदा स्मरासि तेन त्वं तद्विषयां विद्यां वदेत्यऽर्थः । जीवपरमात्मप्रश्नौ पूर्वं व्याख्यातौ । लोकादिं लोकहेतुं, विराड्दृष्ट्योपास्यत्वाल्लोकादिं तमग्निमुक्तवान्नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यादृशीः यावतीः संख्यातो यथा वाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः । हंत इदानीं गुह्यं गोप्यं चिरन्तनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य जीवमपि ब्रवीति । यथेति । आत्मा जीवो मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति योजना । कथं भवतीत्यत आह । योनिमिति । मृतानां पुनर्विचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह । यथेति । यद्यप्यस्मिन् कठवल्लीग्रन्थे जीवपरमात्मनोः पृथक्प्रश्नौ न स्तः । वरान् वृणीष्वेति मृत्युना प्रेरितेन नचिकेतसा पितुः सौमनस्याऽग्निविद्याऽऽत्मविद्यात्मकवरत्रयमेव पृष्टमिति

वराणामेव वरस्तृतीय इतिलिङ्गान्निश्चितत्वात्तथापि जीवपरयोः कल्पितभेदाऽपेक्षया त्रयाणामित्युक्तं सूत्रकारैः । वस्तुतस्तु, येयं प्रेत इत्यादिना पृष्टस्यैवात्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादिना धर्मविशेषपुरस्कारेणाऽनुकर्ष इत्येक एव प्रश्नः । भेदस्य च कल्पितत्वं वाक्यपर्यालोचनयाऽवगतम् । तथाहि । यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । इह देहे यच्चैतन्यं, तदेवाऽमुत्राऽऽदित्यादावसंसारिब्रह्म । यच्चाऽमुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । अभेदं द्रढयितुं भेदं निन्दति । मृत्योरिति । यः कश्चिन्मूढः इह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति वस्तुतोऽहं भिन्न इति स मरणान्मरणं पुनः पुनः प्राप्नोति नसुखभागीत्यर्थः । तथा जीवप्रश्नानन्तरमन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैनं मुमुक्षुंमत्वा, विद्याभीप्सितं नचिकेसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्तेति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति । तेनाऽपि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेति गम्यते । यद्युभयोर्भेदस्तदा जीवप्रश्नानन्तरं प्रशंसा विफलैव स्यात्।श्रुत्यर्थस्तु, त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयोविच्छेदं न कृतवन्तः । ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति । जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरमाह । तं दुर्दर्शमिति । न ह्यत्र भेदमिथ्यात्वे विवादः । यतो जीवप्रश्ने परमात्मानं प्रतिपादयति । उभयोर्भेदे तात्त्विके उन्मत्तप्रलापो भवेदित्येवमादीनि वाक्यानि भेदमिथ्यात्वे बोध्यानि ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

किञ्च । यथा, बुद्धेरात्मा महान् परः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ वेदे श्रुतो महच्छब्दो बुद्ध्याख्यद्वितीयतत्त्ववाची नाङ्गीक्रियते सांख्यैस्तथा वैदिकः अव्यक्तशब्दो नाऽप्रकृतप्रधानवाची । तस्मात् प्रकृतशरीरपरमेवाऽव्यक्तपदमित्यशब्दत्वं प्रधानस्येति सिद्धम् ॥ ७ ॥

(२ तेजोऽबन्नात्मकप्रकृतेरेवाजात्वाधिकरणम् । सू० ३)

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पूर्वमव्यक्तशब्दमात्रप्रत्यभिज्ञानेन प्रधानस्याऽर्थतोऽप्रत्यभिज्ञानादव्यक्तपदवाच्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिना, अजामन्त्रेऽर्थतः प्रत्यभिज्ञानादजापदं प्रधानपरमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्याऽस्यारम्भः । अध्यायपादसङ्गतिफलानि पूर्ववद् बोध्यानि । श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, इति ॥ तत्र संशयः । किमजाशब्देन प्रधानमुच्यते, उत तेजोऽबन्नात्मिका छान्दोग्ये सिद्धाऽवान्तरप्रकृतिरिति । तत्र, न जायत इत्यजेत्यजा सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेव । रजःसत्त्वतमोगुणात्मकत्वाल्लोहितशुक्लकृष्णा च भवति । किञ्च एकोऽजः पुरुषो जुषमाणः सेव्यमानः कार्यकारणसङ्घाताभिमानीति यावत् । स तामनुशेते तामजां भ्रमेणाऽऽत्मत्वेनाऽवगम्य तत्कार्यबुद्धिनिष्ठसुखदुःखादिकमनुभवति। अहं सुखी दुःखीति । अन्यस्तु विवेकी भुक्तभोगां कृतभोगविवेकज्ञानां जहाति त्यक्त्वा मुच्यत इति जीवभेदप्रतिपादनादजा प्रधानमिति न अशब्दं प्रधानमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न प्रधानस्याऽसाधारण्येनाऽत्र प्रत्यायकमस्ति । न जायत इत्यजेत्यन्यत्रापि योजयितुं शक्यत्वात् । लोहितादिशब्दा-

श्च रूपविशेषेषु रूढाः,न रजआदौ। यथाकथञ्चिन्नयनमन्यत्राऽपि तुल्यम् । साधारणस्थले, इदमेतत्पदवाच्यमितिनिर्धारणाभावे दृष्टान्तः ॥ चमसवदिति ॥ यथाऽर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यऽस्मिन्मन्त्रे अयं चमसइत्यवधारणं न भवति। कथञ्चिदर्वाग्बिलत्वादेरन्यत्राप्यविशेषात् । एवमजामन्त्रेऽप्यजात्वादेरविशेषान्न प्रधाननिर्णय इत्यशब्दं प्रधानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु, इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषात्, शिरश्चमस इति निर्णयो भवति । इह त्वजामन्त्रे केयमजा प्रतिपत्तव्येत्याशङ्क्य सजातीयश्रुत्यन्तरात् तेजोऽबन्नलक्षणाऽजा प्रतिपत्तव्येत्यहृदयवाचामिति न्यायेनाऽऽह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ज्योतिस्तेज उपक्रमे आदौ यस्यास्तेजोऽबन्नलक्षणयाः सा ज्योतिरुपक्रमा । तु अवधारणे । सैवेहाऽजा निर्द्धारणीया, न प्रधानम् । कस्मात् ॥ तथा ह्यधीयते एके ॥ हि यस्मादेके छन्दोगास्तेजोऽबन्नात्मिकाया भौतिककार्यप्रकृतेस्तथा लोहितादिरूपतामधीयते आमनन्ति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्येति ॥

तथाच, लोहितादिशब्दसाम्यात् तान्येव तेजोऽबन्नानीह प्रत्यभिज्ञायन्ते । यद्वा अत्रैव श्वेताश्वतरोपनिषादि पौर्वापर्यालोचनायाम् अनिर्वाच्यमायाया जगत्कारणत्वप्रतीतेस्तस्या अजाशब्देन ग्रहणम् । तथाहि । किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, ते ध्यानयोगाऽनुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति वाक्योपक्रमे ईश्वरशक्तेर्मायाख्याया जगद्धेतुत्वं गम्यते । वाक्यशेषेऽपि, मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवाऽवगतिर्न स्वतन्त्रप्रधान-

स्येति । श्रुत्यर्थस्तु, ब्रह्मणः शुद्धत्वान्न जगद्धेतुत्वमिति श्रुतिर्ब्रह्मवादिनः प्रति शङ्कते । किं कारणमिति । यज्जगत्कारणं, तत् किं ब्रह्म वा अन्यद्वेत्यर्थः । यद्वा जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेत्यर्थः । ते पृष्टा ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमृश्य ध्यानाऽऽख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तस्तस्यैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाऽध्यस्तां मायाशक्तिं गुणत्रयवतीं त्रिगुणस्य जगतो निर्माणे सहकारिणीमपश्यन्निति योजना । प्रधाने मायाशब्दं वारयति । मायिनामिति । अविद्याशक्तिर्योनिस्तस्या एकत्वेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यत इति । अधितिष्ठति प्रेरयति । न हि परमते ईश्वरस्य तदधिष्ठातृत्वं सम्मतमिति रहस्यम् ॥ ९ ॥

नन्वजाशब्दो न तावत्तेजोऽबन्नात्मिकायां प्रकृतौ रूढः । छागादाविवाऽजात्वजात्याधारत्वाभावात् । नाऽपि यौगिकः । जनिमत्त्वात्तेजोऽबन्नानामित्यत आह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । तेजोऽबन्नात्मिकायां प्रकृतौ नाऽजाशब्दस्याऽनुपपत्तिः । कुतः ॥ कल्पनोपदेशात् ॥ यथा लोके प्रसिद्धामजां भुक्तभोगामेकस्त्यजति, अन्यस्तामनुवर्तते, एवं त्यागभोगयोः कार्यकारणसंघाताद्युपादानभूतायास्तेजोऽबन्नात्मिकायाः प्रकृतेः साम्यद्योतनार्थं कल्पनयाऽजात्वस्योपदेशात् । यथा मधुभिन्नस्याऽऽदित्यस्य, असौ वा आदित्यो देवमधु इति मधुत्वोपदेशः । यथा वा धेनुभिन्नाया वाचो धेनुत्वोपदेशः । एवमजाभिन्नायाः प्रकृतेरजात्वोपदेशे न कश्चिद्विरोधः । यदुक्तं जीवभेदोऽस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यते इति । तन्न । लोकसिद्धभेदाऽनुवादेन

बन्धमोक्षव्यवस्थापरत्वादस्य । एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादिनाऽऽत्मैक्याऽवगमात्। तस्मान्नाऽत्र प्रधानस्याऽवकाश इत्यशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

(३ प्राणादीनामेव पञ्चजनत्वाधिकरणम् । सूत्राणि ३)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

पूर्वमाध्यात्मिकाऽधिकारे, प्रसिद्धच्छागीग्रहणाऽयोगादजा तेजआदिकेत्युक्तम् । तथा यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति मन्त्रे पञ्चजनशब्देन प्रसिद्धमनुष्यग्रहणाऽयोगादवयवव्युत्पत्त्या सांख्याऽभिमतपञ्चविंशतितत्त्वानां ग्रहणमास्त्विति दृष्टान्तसंगत्याऽस्यारम्भः । फलं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । बृहदारण्यके षष्ठाध्याये श्रूयते, तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमित्यनन्तरम्—

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतो मृतम् ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः ।ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यामिति॥परमार्थतोऽस्यार्थः ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिर्भासकं तद्ब्रह्म देवा उपासते आयुष्ट्वेनाऽमृतत्वेन च । तेनोपासनेनायुष्मन्तो जाता इति पूर्ववाक्याऽर्थः। सूर्यादिज्योतिरेकं पूर्वोक्तं प्राणस्य प्राणमित्यादिवाक्यशेषगताश्चत्वारः प्राणादयश्चेति मिलित्वा पञ्चजनाः पञ्च । पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थमनपेक्ष्य पुरुषमात्रं वक्ति लोके । अत एव, स्युः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरो जगाद । प्रकृते च पुरुषग्रहणे वाक्यस्य निस्तात्पर्यापत्त्या तत्संबन्धिप्राणादयो गृह्यन्ते पञ्चजनशब्देन। ते कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चेति संख्यापूरणम् । तथाच पञ्च पञ्चजना आकाशश्चाविद्याख्यो यस्मिन् प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रपञ्चं

ब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्य इति मन्त्रदृशा याज्ञवल्केनोक्ते जनकः पप्रच्छ बहिरेव त्वं किञ्चिद्विद्वान्मन्तव्यादन्यो मर्त्य इति । नेत्याह । विद्वानमृत इति । अस्मीति शेषः । अविद्यया कल्पितं मर्त्यत्वमिति भावः । प्राणादीनां जीवनादिप्रदं त्वम्पदलक्ष्यं ये विदुस्ते तस्य स्वस्वरूपं पुराणं चिरन्तनमग्रे कार्यदशायामप्यलुप्तत्वेन भवमग्र्यं ब्रह्म निचिक्युः निश्चयेन ज्ञातवन्त इति । तत्र किं पञ्चजनशब्देन मूलप्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते, उत वाक्यशेषगताः प्राणादय इतिसंशये तत्त्वानीति प्राप्तम् । तथाहि—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष, इति संगृहीतानि, पञ्चविंशतितत्त्वानि वर्त्तन्ते, पञ्च पञ्चजना इति । पञ्चानां जनानामादिमपञ्चपदेन पञ्चत्वोक्तौ पञ्चविंशतिजनाः संपद्यन्ते । ते जनाः कतीत्याकाङ्क्षायां सांख्यस्मृतिसंगृहीतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि संबद्ध्यन्ते इति न अशब्दं प्रधानमिति । स्मृत्यर्थस्तु, मूलप्रकृतिः प्रधानमविकृतिः । अनादित्वात् । महदहङ्कारौ पञ्च भूतानि सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्रसंज्ञानि च सप्त महदाद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च । तत्त्वान्तरोपादानत्वं प्रकृतित्वम् । अस्ति हि महतो बुद्ध्याख्यस्याऽहङ्कारतत्त्वं प्रत्युपादानत्वम् । प्रधानाऽपेक्षया विकृतित्वम् । एवं पूर्वापेक्षया विकृतित्वमहङ्कारादीनां द्रष्टव्यम् । प्रकृतित्वं चाऽहङ्कारस्य पञ्चतन्मात्राणामेकादशेन्द्रियाणां चोपादानत्वात् । पञ्चतन्मात्राणां च आकाशादिमहाभूतप्रकृतित्वम् । षोडशकस्य षोडशसंख्याऽवच्छिन्नस्य एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतसमुदायस्य विकारत्वमेव, न प्रकृतित्वम् । पुरुषस्तु कूटस्थ इति ॥ अत्राभिधीयते । अस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणया पञ्चविंशतिसंख्यया स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसं-

ग्रहात् प्रधानस्य शब्दवत्त्वमित्यपि न । कुतः । मानाऽभावात् । अस्मिन्मन्त्रे सर्वनाम्नाऽऽकाशशब्देन चात्माकाशयोः पृथक्श्रूयमाणत्वात् तौ विहाय गुणास्त्रयो महदादयो द्वाविंशतिः सम्भूय पञ्चविंशतिसंख्येया वक्तव्याः । तथाच पञ्चानां पञ्चकानामेकपञ्चकपर्याप्तान्यपञ्चकव्यावृत्तधर्मवत्त्वाभावेन नानाभावात् पञ्च पञ्चजना इत्यनेन पञ्चानां पञ्चकानां ग्रहणमिति प्रतिपादनमशक्यसमर्थनम् । लोके हि, गोपञ्चकं ब्राह्मणपञ्चकं चेति पञ्चकद्वयमिति वक्तुमुचितम् । एकपञ्चकपर्याप्तान्यपञ्चकव्यावृत्तगोत्वादिधर्मवत्त्वादित्यर्थः । नानात्वेऽपि कथञ्चित् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे बाधकान्तरमाह—

अतिरेकाच्चेति ॥ न ह्यस्मिन्मन्त्रे पञ्चविंशतिसंख्यैव श्रूयते, किन्तु अतिरिक्ताऽऽत्माकाशावपि श्रूयेते । तथाच तयोः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तत्वात् सप्तविंशतितत्त्वप्राप्तावपसिद्धान्तापातः । नच गुणत्रित्वविवक्षया पञ्चविंशतिसंख्यापूरणान्न तत्त्वाऽतिरेक इति वाच्यम् । तथा सत्यात्माकाशयोः पृथक्कथनवैयर्थ्यात् ॥ कथञ्चिद्भोग्यजाताऽपेक्षयात्मनः पृथक्त्वेन कथनस्य सार्थकत्वेऽपि आकाशस्य पृथक्कथनं निष्फलमेवेति भावः । वस्तुतोऽत्र पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरेव नास्तीत्यापिशब्देन सूचयति । पञ्चजनशब्दस्यैकत्वेन योगमनपेक्ष्य पुरुषेषु रूढत्वात् । ते कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वसंख्यान्वयात् । अन्यथा पञ्चजना इत्यत्र पदभेदाङ्गीकारे प्रधानजनान् प्रति गुणत्वेनाऽन्वितस्य पञ्चत्वस्याऽऽद्यपञ्चत्वेनान्वयायोगो बाधकः । गुणयोः परस्पराऽन्वयादर्शनात् । उभयोः पञ्चत्वयोः प्रधानजनाऽन्वयसम्भवेऽपि जनेषु दशत्वसंख्याप्रतीतिरेव, न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरिति, न शब्दवत् प्रधानम् ॥ ११ ॥

ननु ते पञ्चत्वसंख्याकाः पञ्चजनाः के इति स्वरूपप्रश्न-स्योत्तमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

माध्यन्दिनशाखायां पञ्चजनमन्त्रानन्तरमन्त्रे प्राणचक्षुः-श्रोत्राऽन्नमनांसि श्रूयमाणानि पञ्चजनशब्देनोच्यन्ते । कस्मात् ॥ वाक्यशेषात् ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्र-मुताऽन्नस्याऽन्नं मनसो मनो ये विदुरिति वाक्यशेषस्थत्वा-दित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु माध्यन्दिनानां प्राणादिष्वन्नस्याऽऽम्नानाद्भवतु पञ्च-संख्या, काण्वानां त्वनाम्नानात् कथं पञ्चसंख्येत्यत आह—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानामसत्यन्ने तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हो-पासतेऽमृतमिति पूर्ववाक्यस्थज्योतिषा पञ्चत्वं पूरणीयमित्यर्थः। तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(४ जगद्योनौ ब्रह्मण्येव सर्ववेदान्तवाक्यसमन्वयाधिकरणम्।सू० २)

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधानस्य अशब्दत्वप्रतिपादनेन जग-त्कारणत्वलक्षणंब्रह्मण्येवेति नातिव्याप्तमित्युक्त्वाकारणविषयाणां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय उक्तः । स न सम्भवति । तेषां वेदान्तानां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थनिश्चायकत्वा-भावात् । अनुमानसिद्धप्रधानलक्षकत्वे उक्तसमन्वयाऽसिद्धि-रित्याशङ्कानिरासार्थमिदमारभ्यते ॥

नचाविरोधार्थमधिकरणं नेह सङ्गतमिति वाच्यम् । समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने स्मृत्यादिमानान्तरविरोधाशङ्कानिरासस्याविरोधा-

ध्यायार्थत्वादिह तु कारणविषयवाक्यानामेव मिथोविरोधान्न समन्वयो ब्रह्मणीत्याशङ्क्य तन्निरासेनैव समन्वयस्य साध्यत्वाद्ध्यायसङ्गतिसिद्धेः । असत्पदस्य बाह्याभ्युपेताऽसत्परत्वनिराकरणेन समन्वयस्थापनात्पादसङ्गतिर्बोध्या । पूर्वं पञ्चत्वसंख्यापूरणमन्नेन ज्योतिषा वेति विकल्पस्याऽविरोधेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणात्मकवस्तुनि विकल्पायोगात् । विरोधे सत्यप्रामाण्यं वाक्यानामिति तन्निरासाय प्रधानस्य कारणत्वमिति प्रत्युदाहरणलक्षणाऽवान्तरसङ्गतिः। पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिः फलमिति विवेकः । अत्र जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विशये, नेति प्राप्तम् । कस्मात् । परस्परविरोधदर्शनात् । तथाहि । क्वचिदात्मन आकाशः संभूत इत्याकाशपूर्विका सृष्टिः श्रूयते, क्वचिच्च, तत्तेजोऽसृजतेति तेज आदिका, क्वचित्तु, स प्राणमसृजतेति प्राणादिका, क्वचिदक्रमैव सृष्टिः श्रूयते । स इमाँल्लोकानसृजताम्भोमरीचीर्मरमाप इति । स ईक्षिता परमात्मा लोकानाह । अम्भ इति । अब्बहुलः पाताललोक आप इति । एवं सृष्टौ विगाने तत्कारणत्वलक्षितब्रह्मणि विगानं साक्षादपि जगत्कारणे विगानं दृश्यते असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेत्यसतः कारणत्वं क्वचिदवगम्यते । एवमसदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत् समभवदिति। वस्तुतोऽयमर्थः । इदं जगदग्रे प्रागवस्थायामसदिवाऽव्यक्तमासीत् । ततोऽनभिव्यक्तनामरूपादव्यक्तात् कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातम् । अव्यक्तमेव व्यक्तं भवतीति यावत् । तत्कारणं यदात्मना समभवत् तत्सदर्थक्रियोन्मुखमासीदिति । क्वचित्तु तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यसद्वादमुपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति तन्निरस्य सतः कारणत्वमाह । सदेव सोम्येदमग्र

आसीदिति । क्वचित् स्वकर्तृकैव सृष्टिः श्रूयते । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति । तदिदं जगत्तर्हि तदा प्रागवस्थायामव्याकृतं कारणमासीत्तत्कल्पितशब्दात्मना अर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । एवं परस्परविरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वाक्यानां, किन्त्वनुमानादिसिद्धप्रधानलक्षकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । कार्यविषयं विगानमक्रमादिप्रयुक्तं न वियदश्रुतेरित्यादिना परिहरिष्यत्याचार्यः ॥ अत्र तु कारणविगानं परिहरति।चशब्दस्तुशब्दसमानार्थकः शङ्कानिरासं वक्ति । ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नास्ति । कुतः ? ॥ यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ आकाशादिषु यथाभूत ईश्वरः कारणत्वेन व्यपदिष्ट एकस्मिन् वेदान्ते तथाभूतस्यैवाऽपरवेदान्तेऽप्युक्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

न च क्वचिदसतः क्वचित् सतः क्वचित् स्वभावादुत्पत्तिश्रवणाद्विरोध इति वाच्यमित्याह सूत्रकारः—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेदित्यसद्वादमपोद्य, अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेदेति सदात्मानं निर्धार्य सोऽकामयतेति सतः सकाशात् सृष्टिमुक्त्वा तत्सत्यमित्याचक्षत इति सदात्मानमुपसंहृत्य, तदप्येष श्लोको भवतीति प्रकृते सदात्मनि श्लोकमुदाहरति । असद्वा इदमग्र आसीदिति । तथाचाऽसच्छब्देन सत एव समाकर्षान्नाऽसतः कारणत्वशङ्केत्यर्थः । यद्यस्मिन् श्लोके निरात्मकमसदुच्यते, तत्तदाऽन्यसमाकर्षणेनाऽन्यस्योदाहरणात् प्रकृतासंबद्धः श्लोक आपद्येत । एवमसदेवेदमग्रआसीदित्याद्यपि तत्सदासीदिति समाकर्षादनभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दं ब्रह्मैव । एवं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्या-

क्रियतेत्यत्रापि, स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इति प्रकृतपरामर्शिना स इत्यनेनात्मनः समाकर्षणाद्, न स्वभावादेव जगदुत्पत्तिः । व्याक्रियतेति कर्मण एव कर्तृत्वबोधकलकारो, लूयते केदारः स्वयमेवेतिवत् सत्यपि पृथक्कर्तरि न विरुध्यते । यद्वा कर्मण्येवाऽयं लकारो, गम्यते ग्राम इत्यादिवद्द्रष्टव्यः । एवं ब्रह्मणः कारणत्वे न कश्चिद्विरोधः । नापि सृष्टिविरोधात्तत्कारणे ब्रह्मणि विरोधः । सृष्टिवाक्यानां निष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वेन सृष्टौ तात्पर्याऽभावात् ॥ श्रुतिरपि निष्फलसृष्टेः फलवद्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वं दर्शयति । अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेति । शुङ्गं कार्यं सन्मूलं ब्रह्म । तस्मान्न केनाऽपि विगानामिति जगत्कारणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धः ॥ १५ ॥

(५ परमात्मन एव जगत्कर्तृत्वाधिकरणम् । सू० ३)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं हि गार्ग्याख्यऋषिणा बालाकिना अजातशत्रुनामकस्य राज्ञः संवादः श्रूयते कौशीतकीब्राह्मणे । बालाकिरजातशत्रुणा ब्रह्मज्ञेन ब्रह्मणि संवदितुं ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रम्याऽऽदित्यादिपुरुषाञ्जीवानुक्त्वा तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुर्मृषावादितयाऽपोद्य शिष्यभूताय गार्ग्याय ब्रह्मोपदेशार्थमिदमाह । यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति । अस्यार्थः । हे बालाके, त्वया ये पुरुषा आदित्यादिगता ब्रह्मत्वेनोक्तास्तेषां न केवलं जगदेकदेशपुरुषः कर्ता अपि तु सर्वस्यैव जगत इत्याह । यस्येति । कर्मपदं जगद्वाचि । एवं सामान्यविशेषाभ्यां जगत्कर्ता ततो निष्कृष्टो ज्ञेय इत्याह । स इति । एवमस्य संगतिः । पूर्वं सच्छब्दात्तदेकवाक्यस्थाऽसच्छब्दो नीतः ।

इह तु बालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्दादजातशत्रुवाक्यस्थकर्मशब्दो न शक्यते तदनुगुणतया नेतुं, वाक्यभेदादिति प्रत्युदाहरणम् । यद्वा वाक्याभेदेऽपि यथोत्तरसच्छब्दात् प्राचीनाऽसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दात्तदनुगुणतया ब्रह्मशब्दनयनमिति दृष्टान्तसंगतिः । उक्तवाक्यसमन्वयाऽसिद्धिस्तत्सिद्धिः पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं बोध्यम् । एवं स्थिते संशयः । किमत्र पुरुषाणां कर्ता वेदितव्यः प्राणः, उत जीवः, आहोस्वित् परमात्मेति । प्राण इति तावत् प्राप्तम् । कुतः । यस्य वैतत्कर्मेति चलनात्मकस्य कर्मणो वाय्वात्मकप्राणस्यैव संभवात् । वाक्यशेषे चापि, अस्मिन् प्राण एवैकधा भवतीतिप्राणशब्दश्रवणाज्जीवो वा तल्लिङ्गस्यापि वाक्यशेषे दर्शनात् । तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते, यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जते, एवमेवैष प्रज्ञात्मा तैरात्माभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मानं भुञ्जन्तीति । अयमर्थः । श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैरुपकरणैर्भुङ्क्ते, भृत्या अप्यशनाच्छादनादिना प्रधानमुपजीवन्ति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते, भृत्यवदादित्यादयोऽपि देवा जीवं हविर्ग्रहणादुपजीवन्तीति प्राणभृत्त्वाज्जीवस्यैव भोग उपपन्नः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणाऽन्यतरसमन्वितमिदं वाक्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । अत्र वेदितव्यः पुरुषाणां कर्ता परमात्मैव । तथाहि। ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रम्य बालाकिनाऽऽदित्याद्यमुख्यात्मसूक्तेषु सत्सु तममुख्यात्मवादितयापोद्याजातशत्रुणा वेदितव्यतयोपादिष्टः पुरुषः कर्ता जीवो, मुख्यप्राणो वा न हि भवितुमर्हति । तथात्वे गार्ग्यापेक्षयाऽजातशत्रोरविशेषप्रसङ्गात् । पुरुषकर्तृत्वं च परमात्मनोऽन्यत्राञ्जसा न संभवत्येव । नच कर्मशब्दाऽनुपपत्तिः । क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् प्रत्यक्षाद्युपस्थितं जगदेतदिति सर्वनाम्ना परामृशति ।

न च जगदन्तर्भूतपुरुषकर्तृत्वं पृथग् न वक्तव्यमिति युक्तम् । गार्ग्येण ब्रह्मत्वेनोक्तपुरुषाणाम् अब्रह्मत्वद्योतनाय गोबलीवर्द-न्यायेन पृथगुक्तिसम्भवादिति ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

ननु जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च न ब्रह्मपरत्वाऽवधारण-मितिचेत् तद् व्याख्यातं प्रतर्दनाधिकरणे, उपासात्रैविध्या-दाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र । अविरुद्धतया जीवमुख्यप्राण-लिङ्गं ब्रह्मपरं व्याख्यातमित्यर्थः । जीवप्राणपरत्वेऽभ्युपगम्य-माने ब्रह्मपरत्वस्याप्यावश्यकत्वाद्वाक्यत्रैविध्यं स्यादित्येष दोष-स्तत्रोक्तः प्रकृतेऽपि समान इति भावः । प्रतर्दनविचारे कर्मपद-स्याऽविचारादगतार्थता द्रष्टव्या ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

जैमिनिराचार्योऽस्मिन् प्रकरणे जीवपरामर्शमन्यार्थं ब्रह्म-प्रतिपत्त्यर्थं यतो मन्यते अतो ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यम् । कुतो मन्य-ते ॥ प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् ॥ आत्मजिज्ञासुं बालाकिमादाया-ऽजातशत्रुः सुप्तपुरुषसमीपं गत्वा, हे सोमराजन् इति सुप्तमाहू-याह्वानशब्दाऽश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिपाद्य यष्टिघा-तोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवाऽति-रिक्ताऽधिकरणभवनाऽपादानविषयान् प्रश्नान् स्वयमेव चकार। क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदा-गादिति । अयमर्थः । भो बालाके, शयनमेतद्यथा स्यात्तथैष पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानित्याधिकरणप्रश्ना-ऽर्थः । एतद्भवनमेकीभावो यथा स्यात्तथा क्वाश्रये सुप्तोऽभूदिति

भवनायतनप्रश्नार्थः । शयनभवनयोराधारं पृष्ट्वा उत्थानावस्थायामागमनाऽपादानं पृच्छति । कुत इति । एतदागमनं यथा स्यात्तथा कस्मादुद्बोधावस्थायामागात् । उत्थानं कृतवानित्यर्थः । एतत्प्रश्नोत्तरदानाऽसमर्थं बालाकिं मत्वा स्वयमेवोत्तरमाह । यथा सुप्तः सुप्तं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादिना शयनभवनयोराधार उत्थानापादानं च प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवेत्युत्तरार्थः । तस्माद्यस्मिञ्जीवस्य भोक्तुः शयनभवने, यस्माच्चोत्थानमेकीभावभ्रंशरूपं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतयोपदिष्टः पुरुषकर्ता ॥ अपि चैवमेके ॥ वाजसनेयिनो बालाक्यजातशत्रुसंवादे एवं स्पष्टं विज्ञानमयं जीवं तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति । य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते इत्युत्तरे च आकाशः परमात्मेति दहराधिकरणे निर्णीतम् । तस्मात् पुरुषकर्तरि वेदितव्ये परमात्मनि कौशीतकीब्राह्मणवाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

(६ परमात्मन एव दर्शनयोग्यात्मत्वाधिकरणम् । सू० ४)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पूर्वं ब्रह्मोपक्रमसामर्थ्याद्ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तर्हि तद्वदेव मैत्रेयीब्राह्मणवाक्यस्य जीवोपक्रमसामर्थ्याज्जीवपरत्वमस्त्विति दृष्टान्तसंगतिः । फलं पूर्ववत् । बृहदारण्यके श्रूयते । स होवाच न वाऽरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्युपक्रम्य पतिजायापुत्रपशुवित्तादिप्रपञ्चस्याऽऽत्मार्थत्वेन प्रियत्वमुक्त्वाऽनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनाऽनतिशयानन्दात्मनो ज्ञातव्यतामाह याज्ञवल्क्यः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो, मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या

विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति । अत्र संशयः । किं जीवोऽत्र द्रष्टव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते, किं वा परमात्मेति । तत्र जीव इति प्राप्तम् । कुतः । पतिजायादिभोग्यजातवतो भोक्तुरुपक्रमान्मध्येऽपीदं महद् भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं जीवरूपेण वदज्जीवस्य द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । श्रुत्यर्थस्तु, इदं प्रत्यग्रूपं महत् अनवच्छिन्नं भूतं सत्यम् अनन्तं नित्यम् अपारं सर्वगतम् । विज्ञानघनो ज्ञानैकतानः । जात्यन्तराऽसंमिश्रार्थत्वमेवकारार्थः । स चैतेभ्यः कार्यकारणाकारेण परिणतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय । तान्येव भूतानि ज्ञानाद्विनश्यन्ति सन्त्यनु पश्चाद्विनश्यति जीवत्वं त्यजति । न हि तत्त्यागानन्तरमस्य रूपादिविशेषज्ञानमस्तीति । तस्माज्जीव इति प्राप्ते, ब्रूमः । परमात्मैवाऽत्र द्रष्टव्यतयोपादिष्ट आत्मा । कुतः । वाक्यान्वयात् । उपक्रमादिपर्यालोचनया वाक्यस्य ब्रह्मण्येवाऽन्वयादित्यर्थः । तथाहि । अमृतत्वस्य तु नाऽशास्ति वित्तेनेति वित्तसाध्येन कर्मणा मोक्षं प्रत्याशा नास्तीति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य मैत्रेयी मोक्षमाशासाना तत्साधनं पृच्छति । येनाऽहं नाऽमृता स्यां किमहं तेन कुर्यां, यदेव भगवान् वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति । यदमृतसाधनं वेत्थ तदेव मे ब्रूहीत्यर्थः । एवं पृष्टो याज्ञवल्क्य इदमात्मज्ञानमुपदिशति, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना । न हि जीवज्ञानान्मोक्ष इति कश्चिदभ्युपैति । अतो द्रष्टव्यः परमात्मा । तथा आत्मनो वा अरे दर्शनेनेति यदात्मज्ञानात् सर्वज्ञानं प्रतिज्ञातं, तद् दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैः साधयन् अस्य परमात्मत्वं गमयति । स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य नाबाह्यान् शब्दाञ्छक्नुयादित्यादिना दुन्दुभि-

शङ्खवीणाशब्दा दृष्टान्तत्वेनोक्तास्तस्यायमर्थः । दुन्दुभिशङ्खवीणापदैस्तज्जन्यसामान्यशब्दा लक्ष्यन्ते। तथाच यथा दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद् दुन्दुभ्यादिशब्दाविशेषा भेदेनाऽगृह्यमाणाः शुक्तिग्रहग्राह्यरजतवत्तत्र कल्पितास्तद्ग्रहणे गृहीता भवन्ति, तथा चिद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले स्फुरणशून्यं जगत्तत्र कल्पितं तद्ग्रहणेन गृहीतं भवतीति ततो नाऽतिरिच्यत इति। तथा एतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारदर्शनाच्चाऽत्र द्रष्टव्य आत्मा परमात्मैवेति ॥ १९ ॥

ननु पतिजायादिभोग्यजातेन लिङ्गेन जीवोपक्रमः प्रतीयते, स कथमित्यत आह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

जीवब्रह्मणोर्हि कार्यकारणयोर्भेदाऽभेदौ वर्तेते। अत्यन्तभेदे एकविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधप्रसङ्गात् । तथाच तत्प्रतिज्ञासिद्धेरिदमभेदांशमादाय जीवोपक्रमणलिङ्गमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

जीवस्य कार्यत्वमभेदसमानसत्ताकभेदवत्त्वं चाऽसहमानः समाधानान्तरमाह—

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

संसारदशायामत्यन्तं भिन्नस्य जीवस्य ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारात् कार्यकारणसंघातादुत्क्रमिष्यत एवम्भावात् परमात्मनैकीभावाद्भविष्यदभेदमादाय जीवोपक्रम इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ २१ ॥

नन्विदमप्यसंगतं, सत्यकार्यकारणसंघातवतः संसारिणोऽत्यन्तं भिन्नस्य मुक्तिदशायामभेदाऽयोगादित्यरुच्या परमं समा-

धानमाह—

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

ब्रह्मण एवाऽविद्याकल्पितभेदेन जीवरूपेण अवस्थितेर्जीवोपक्रमाऽविरोधं काशकृत्स्न आचार्यः श्रुतेस्तात्पर्यज्ञो मन्यते । अत एव विज्ञानात्मभावेन ब्रह्मणो भूतेभ्यः समुत्थानं जीवलिङ्गत्वेन प्रागुपन्यस्तं न विरुध्यते । अभेदादेव । तस्माद् द्रष्टव्ये परब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणवाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(७ ब्रह्मण एवोपादाननिमित्तकारणत्वाधिकरणम् । सू० ५)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् ॥ २३ ॥

जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे यद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं, तदत्र विचार्यते । यद्यपि जन्मादिनयानन्तर्यमेतस्य युक्तं, तथाऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितेर्विरोधोक्तिः सुकरेति समन्वयावसाने लिखितमिदमधिकरणमिति बोध्यम् । न च जन्माद्यधिकरणवैयर्थ्यम् । निर्विषयसमन्वयसाधनाऽसंभवेन जगत्कारणात्मकविषयमात्रस्य तत्रोक्तत्वात् । उपादानत्वं त्वेतदधिकरणसिद्धं तत्रोक्तमिति न कश्चिद्दोषः।जन्मादिनयस्य अध्यायादिसंगतत्वाद् अस्यापि तद्विचारात्मकस्याऽस्त्यध्यायादिसंगतिः । पूर्वपक्षे एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञागौणत्वं, सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वमिति फलभेदः। अत्र संशयः । किं ब्रह्मणि जगन्निमित्तत्वमात्रमुतोपादानत्वमपीति । तत्र, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना सर्वत्रेक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् कुलालवन्निमित्तत्वमात्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च ब्रह्म । चकारान्निमित्तत्वमपि । कुतः।।प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः सामञ्जस्यादित्यर्थः । प्रतिज्ञा हि, येनाऽश्रुतं श्रुतं भव-

त्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। अस्यां च प्रतिज्ञायाम्, आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानमात्मन उपादानत्वं गमयति । निमित्तत्वे तदसंभवात् । न हि कुलाले ज्ञाते घटादिकं ज्ञातमिति शक्यते वक्तुम् । उपादानत्वे तु तयोरुपादानोपादेययोरव्यतिरेकाद्युक्तं तज्ज्ञाने तज्ज्ञानम् । दृष्टान्तोऽपि यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानविषय एव दृश्यते । विकारो वागालम्बनमात्रं वस्तुतोऽसन्निति यावत् । तदेव साधयति ॥ नामधेयमिति । शून्यशेषं निषेधयति । मृत्तिकेति । निमित्तत्वमपि प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधादेव बोध्यम् । निमित्तस्योपादानाद्भेदे प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरसामञ्जस्यं स्यात् । तथा बृहदारण्यकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ दृश्येते। आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञाय, स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः । घटाद्यधिष्ठानतयाऽनुगतो यः प्रकाशः स उपादानमित्यत्र स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । बाह्यान् दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूतान् दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः । तथाच हन्यमानदुन्दुभिजन्यस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणमन्तरेण कश्चित् पुमान् दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूताञ्छब्दविशेषान् ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयादिति व्यतिरेकः। अन्वयोऽपि दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातसंज्ञको विशेषशब्दो गृहीतो भवति । दुन्दुभ्याघातस्य वीररसाभिव्यञ्जकस्य विशेषशब्दस्य ग्रहणात्तदवान्तरशब्दविशेषो गृहीतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

इतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे । कुतः । अभिध्योपदेशात् ॥ ध्यानोपदेशादित्यर्थः । सोऽकामयतेति ध्यानोपदेशात् कर्तृत्वं, बहु स्यामिति ध्यानोपदेशात् प्रकृतित्वमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमिदम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशदेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीत्याकाशशब्देन साक्षाद् ब्रह्म गृहीत्वा जगदुत्पत्तिप्रलययोरुभयोराम्नाद् ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः । यस्मिन्नुत्पत्तिप्रलयौ यस्य कार्यस्य तत्कार्यं प्रति तदुपादानं यथा घटस्य मृदिति व्याप्तेरिति भावः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

लोके हि कृतिमान् कर्ता कृतिविषयो मृदादिरुपादानमिति व्यवस्था । प्रकृते चाऽऽत्मनः कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं च श्रूयते । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । आत्मानमिति द्वितीयया कृतिविषयत्वं, स्वयमित्यनेन कृतिमत्त्वम् । तथाच ब्रह्म निमित्त-मुपादानं च । कुतः ? । आत्मकृतेः ॥ आत्मसम्बन्धिनी कृति-रात्मकृतिः । सम्बन्धो विषयविषयिभावः, आधाराधेयभावश्च । ततो हेतोरित्यर्थः । नन्वात्मनः कर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं कृति-कर्मत्वमत आह ॥ परिणामादिति ॥ परिणामो विवर्तः, सिद्ध-स्यापि विवर्तात्मना साध्यत्वात् कर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥

यद्वा, परिणामादिति पृथक् सूत्रम् । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म । कुतः ? ॥ परिणामात् ॥ सच्च त्यच्चाऽभवदित्यादिना परिणाम-सामानाधिकरण्येन आत्मनः श्रवणादित्यर्थः । मृद् घट इति प्रकृतिविकारयोः सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति भावः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति च प्रकृतिवाचकयोनिशब्देनात्मा यतो गीयते। अतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मेत्यर्थः। तस्माद् ब्रह्मणः प्रकृतित्वं कर्तृत्वं चेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(८ ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वेऽन्याऽसंभवाधिकरणम्। सू० १)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतावता ग्रन्थेन, ईक्षतेर्नाऽशब्दमित्यादिना अशब्दत्वादिभिर्हेतुभिः प्रधानकारणवादो निराकृतः । न पुनरणुस्वभावाऽसत्कारणवादास्तेषामपि कारणत्वबोधकश्रुतयो दृश्यन्ते। तथाहि छान्दोग्ये श्वेतकेतुं प्रत्युद्दालकः सूक्ष्मवस्तुनि स्थूलस्यान्तर्भावं प्रतिपिपादयिषुराह।न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति, भिन्धीति भिन्नं भगव इति । किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति । भिन्ना भगव इति। किमत्र पश्यसीति। न किञ्चन भगव इति। एतस्यैव सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान् न्यग्रोधस्तिष्ठतीति जगतः प्रागवस्थायां दृष्टान्तः श्रूयते। तत्र, न किञ्चनाऽणुशब्दश्रवणाच्छून्यस्वभावाऽणुकारणवादा दार्ष्टान्तिकत्वेन प्रतीयन्ते। तथा, असदेवेदमग्र आसीत्, तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेत्यादौ असत्स्वभाववादौ प्रतीयेते। तासां श्रुतीनां तेषु वादेषु तात्पर्यमस्ति न वेति संशये, अस्तीति प्राप्ते, अतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ एतेन प्रधानकारणवादनिराकरणेन ये हेतवोऽशब्दत्वाच्चेतनत्वैकविज्ञानप्रतिज्ञाऽनुपपत्त्यादयस्तेषामण्वादिपक्षेऽपि साम्येन, सर्वेऽण्वादिकारणवादा निराकृतत्वेन व्याख्याताः। न च, न किञ्चनादिशब्दविरोधः। अनभिव्यक्तनामरूपपरत्वेनाऽविरोधात् । सूक्ष्मत्वाच्चाऽऽत्मन्यणुशब्दो गौणः।स्वभाववादस्तु पूर्वं समाहितः।अभ्यासो-

ऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति । तस्माज्जगत्कारणे सर्वज्ञे जिज्ञास्ये-
वेदान्तानां समन्वयो, नान्यत्रेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ॥
ज्ञेयगं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमादिति ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगोविन्दश्रीचरण-
शिक्षितश्रीरामकिङ्करवर्यकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्माऽमृत-
वर्षिण्यां प्रथमस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥४॥

प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥ सूत्राणि ॥ १३४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदऽशब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्युक्तम् । सम्प्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वाऽभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशङ्क्य परिहरति—

(१ सांख्यस्मृतेर्बाध्यत्वाधिकरणम् । सूत्रे २)

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नाऽन्यस्मृत्यऽनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगज्जन्मादिकारणे सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रतिपादितः। अशब्दत्वादिहेतुभिः प्रधानादिकारणवादाश्च निराकृताः । इदानीं द्वितीयाध्याये प्रथमपादे सांख्यादिस्मृतितर्काभ्यां स्वपक्षे विरोधः परिह्रियते। द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपाद्यते। तृतीयपादे आद्यभागेन पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परं विरोधः परिह्रियते, द्वितीयभागेन जीवश्रुतीनाम्। चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां परस्परं विरोधपरिहार इत्येतदर्थमयमध्याय आरभ्यते। तदुक्तम्—

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धतेति ॥

उक्तसमन्वयस्य स्मृत्यादिविरोधे तन्निरसनमनेन क्रियते इत्यनयोरध्याययोर्विषयविषयिभावः संबन्धः । निर्विषयक-विरोधपरिहाराऽयोगाद्विषयभूतसमन्वयस्याऽऽदौ विचारः कृतः। विषयिभूतविरोधपरिहार इदानीं क्रियते इति युक्तमेतस्याध्यायस्य पूर्वाध्यायाऽऽनन्तर्यम्। श्रौतसमन्वये विरोधपरिहारत्वादस्य पादस्य श्रुत्यध्यायसङ्गतिः। सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमिति विवेकः । तत्र प्रथमं स्मृतिविरोधपरिहारः । अत्र

संशयः । उक्तसमन्वयः किं सांख्यादिस्मृत्या विरुद्ध्यते, न वेति । विरुद्ध्यत इति प्राप्तम् । कुतः । सर्वज्ञकपिलादिप्रणीतत्वेन प्रामाण्यात् । श्रुतिरपि कपिलमुनिमप्रतिहतज्ञानं दर्शयति— ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्त्ति जायमानं च पश्येदिति । यस्तावदग्रे सर्गादौ जायमानं कपिलनामानम् ऋषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतभविष्यद्वर्तमानविषयकज्ञानैर्बिभर्त्ति पुष्णाति, तमीश्वरं पश्येदिति योजना । तस्मान्न ब्रह्मणि कारणे समन्वयः । महर्षिप्रणीतप्रधानकारणवादादिस्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसङ्गात् । न च जगत्कारणे सिद्धे वस्तुनि विकल्पो युज्यते । तस्मात् प्रधानाऽनुगुणतया श्रुतयो नेया इति, चेदित्यन्तसूत्राऽवयवार्थः । परिहरति ॥ नेति ॥ कुतः ॥ अन्यस्मृत्यनवकाशरूपदोषप्रसङ्गात् ॥ तथाहि । चेतनं प्रकृत्य, तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति स्मृतिरव्याकृतनामरूपप्रपञ्चस्य ब्रह्मजन्यत्वमाह । तथा भगवद्गीतास्वपि, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा इति चेतनकारणत्वं स्मर्यते । तथाच प्रधानकरणवादे एतत्स्मृतीनामऽनवकाशो दोषः प्रसज्ज्येत । अतः स्मृतिद्वयविरोधे श्रुत्याविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमित्यप्रमाणसांख्यस्मृत्या, न विरोधः । श्रुतिश्चैतदन्यकपिलविषया कपिलैक्ये प्रमाणाऽभावादिति ॥ १ ॥

इतश्च सांख्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह—

इतरेषां चाऽनुपलब्धेः ॥ २ ॥

सांख्यस्मृतिप्रसिद्धानां प्रधानादितरेषां महदहङ्कारादीनां तत्त्वानां लोके वेदे चाऽनुपलब्धेश्च सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यं न दोषः । तथाच तदेकदेशप्रधानस्मृतेरप्यप्रमाण्यमिति भावः ॥ २ ॥

(२ योगस्मृतेर्बाध्यत्वाधिकरणम् । सूत्रम् १)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

अतिदेशत्वान्न पृथक्संगत्याद्यपेक्षा । योगास्तावत् सेश्वरा इत्येतावान् कपिलमताद्विशेषः । प्रधानादिप्रक्रिया समैव । तथाच कापिलमतनिरासादेव पातञ्जलमतं निरस्तं भवतीत्यर्थः । नचाऽतिदेशवैयर्थ्यम् । ज्ञानसाधनत्वेन श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्याशङ्कायामतिदेशसार्थक्यात् । तर्हि अप्रामाण्ये, कथं तस्माद्योगः प्रमेतिचेद्, उच्यते । तात्पर्यविषयभूतार्थे अप्रामाण्यं हि शास्त्रस्याप्रमाण्यमावहति, यथा कापिलस्मृतेः । न हि योगस्मृतेः प्रधानादौ तात्पर्यं येनाऽप्रामाण्यं भवेत्, किन्तु योग एव । स-चाबाधितः । श्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्चिदालम्ब्य योगः प्रतिपादनीय इति परमतासिद्धप्रधानादिकमालम्बनत्वेन गृहितम् । तत्रापि प्रामाण्याशङ्कायामतिदेश इत्यविरोधः । एवं यदंशे सांख्यस्मृतेरऽविरोधस्तदंशे प्रामाण्यमिति, अधिकरणद्वयस्य तात्पर्यम् । योगस्य कथं श्रौतत्वमितिचेद्वक्ष्यामः । श्वेताश्वतरमन्त्रोपनिषदि, त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमित्यादिना योगप्रपञ्चं कृतम् । त्रीणि कायग्रीवशिरांसि उन्नतानि यस्मिँस्तच्छरीरं समं स्थाप्य युञ्जीतेति योजना । तथा काठकेऽपि, तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणामिति । विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति । इन्द्रियाणां स्थिरामैकाग्र्यलक्षणां धारणां योगविदो योगं मन्यन्ते । यथोक्तमैकाग्र्यमेव परं तप इति वक्तुमिति शब्दः । एतां ब्रह्मविद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशान्नाचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३ वैलक्षण्याभासस्य जगत्कारणत्वाऽबाधकत्वाधिकरणम् । सू० ८)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

स्मृतिविरोधः परिहृतः । इदानीं न्यायविरोधः परिह्रियते । यद्यपि सापेक्षतर्केण निरपेक्षश्रुतिसमन्वयस्य न विरोधस्तथापि

साक्षात्कारस्य मोक्षसाधनत्वेन प्राधान्यात् तर्कस्य दृष्टाऽनुसारेणाऽर्थसमर्पकत्वेनापरोक्षार्थविषयकत्वात् प्रधानसाक्षात्कारस्य विषयतोऽन्तरङ्गं तर्कः । शब्दस्तु परोक्षार्थबोधनस्वभावो बहिरङ्गमिति बलवत्तर्केण विरुद्ध्यत इत्याक्षेपो युक्तः । पूर्वं वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादप्रामाण्यमुक्तम् । तर्हि तर्कस्य व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्मूलत्वेन लोकसिद्धत्वात्तेन विरोध इति प्रत्युदाहरणसङ्गत्यायमाक्षेपः । आकाशादिकं न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद् घटवदिति तर्केण समन्वयो विरुद्ध्यते ? न वेति सन्देहे विरुध्यत इत्याह ॥ न विलक्षणत्वादिति ॥ जगच्चेतनप्रकृतिकमिति यदुक्तं, तन्न । कुतः । विलक्षणत्वात् ॥ अस्य जगतश्चेतनाद्विलक्षणत्वाच्चेतनं ब्रह्म शुद्धं, जगदचेतनं परिच्छिन्नमशुद्धमिति विलक्षणम् । यद् यद्विलक्षणं न तत् तत्प्रकृतिकम् । यथा तन्तुविलक्षणो घटो न तन्तुप्रकृतिक इति ॥ ननु ब्रह्मजगतोर्वैलक्षण्यं कुत इत्यत आह ॥ तथात्वं च शब्दादिति ॥ तथात्वं वैलक्षण्यम् । विज्ञानं चाऽविज्ञानं चाऽभवदित्यादिश्रुतितोऽवगमादित्यर्थः । अत्र श्रुतौ अविज्ञानशब्देन जडमुच्यते ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मवज्जगदपि चेतनं श्रूयते, ते हीमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमानाः, मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेत्यादिश्रुतिभिरित्यत आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषाऽनुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

उक्तशङ्कानिरासर्थस्तुशब्दः । उक्तश्रुतिभिर्न जगतश्चेतनत्वं प्रत्येतव्यम् । यतो, मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानां तत्र व्यपदेशो भवति, न मृदादिमात्रस्य । इदं तु कुतः ॥ विशेषानुगतिभ्याम् ॥ कौषीतकीब्राह्मणे, एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना इति बृहदारण्यके प्राणसंवादे श्रुतम्, प्राणानां देवता-

शब्देन विशेषितत्वान्न प्राणा इन्द्रियाणि, किन्तु तदधिष्ठात्र्यो देवता इति, नेन्द्रियादिजगतश्चेतनत्वम् । अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिमन्त्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानिदेवतानामनुगतेः श्रवणाच्च, न चेतनं जगत् । ते ह वाचमूचुरित्यत्रापि, ते ह देवा वागभिमानिनीं देवतामूचुः । किमिति । त्वं न उद्गायेति । भोगमस्मभ्यं संपादय इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५ ॥

तस्मादचेतनस्य जगतो वैलक्षण्यान्न चेतनप्रकृतिकत्वमितिप्राप्ते, राद्धान्तसूत्रम्—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षनिरासार्थस्तुशब्दः । यदुक्तं चेतनविलक्षणं जगद्, न तत्प्रकृतिकमिति । तन्न । चेतनात् पुरुषाद्विलक्षणानां नखलोमादीनामचेतनाच्च गोमयाच्चेतनवृश्चिकस्योत्पत्तिर्यतो दृश्यते अत इत्यर्थः । प्रकृतिविकारयोरत्यन्तसादृश्ये प्रकृतिविकारभावाऽनुपपत्त्या यत्किञ्चित् सादृश्यं वाच्यम् । तच्च प्रकृतेऽपि जगति स्फुरणाद्यनुवृत्त्या समानमिति भावः । किञ्च ब्रह्मण्युपनिषद्व्यतिरिक्ततर्कादेः प्रमाणस्य प्रवेशाऽभावाद्, न तेन विरोधः समन्वयस्य । तथाच श्रुतिः । नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेति, कोऽद्धा वेद क इह प्रवोचदियं विसृष्टिर्यत आबभूवेति । ब्रह्मविषया मतिरेषा तर्केण नापनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वा कुतर्केणापनेया निरस्या न भवति, किन्तु अन्येनैवाचार्येण वेदविदा प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलावसायिसाक्षात्काराय भवति । हे प्रेष्ठेति, प्रियतमेति, नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनम् । को ब्रह्म व्यवहारभूमौ अद्धा साक्षाद्वेद, कोऽत्र वा तत् प्रवोचत् प्रावोचदित्यर्थः । छान्दसो दीर्घलोपः । यत आत्मनः सकाशादियं विविधा सृष्टिर्बभूव, स एव स्वरूपं

वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः ॥ ६ ॥

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

ननु चेतनस्य नामादिहीनस्याचेतननामादिमज्जगद्धेतुत्वे उत्पत्तेः प्राक् पूर्वं जगदसत् स्यादितिचेन्न । कुतः ॥ प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ असत् सदितियोऽयं प्रतिषेधस्तत्प्रतिषेधमात्रं, न तु तस्य प्रतिषेध्यमस्तीत्यर्थः । अयं भावः । न हि कार्यसत्ता कारणाद्भिद्यते, किन्तु कारणमेव । स्थितिदशायामपि जगत्सत्ता ब्रह्मैव । तथाच ब्रह्मात्मकजगतः सत्त्वमुत्पत्तेः प्राग् नासज्जगदिति ॥ ७ ॥

आक्षिपति—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादमञ्जसम् ॥ ८ ॥

ननु शुद्ध्यादिगुणं ब्रह्म, जगदुपादानमिति असमञ्जसम् । कुतः ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात् ॥ अपीतौ प्रलयसमये जाड्याऽशुद्ध्यादिगुणकं जगद् ब्रह्मणि लीयमानं स्वनिष्ठजाड्यादिभिर्धर्मैर्ब्रह्म दूषयेत् । यथा शाकादौ लीयमानं हिङ्ग्वादिकं स्वनिष्ठगन्धादिभिः शाकादिकं दूषयति, तद्वत् । तथाच तद्वत् कारणस्यापि ब्रह्मणोऽशुद्ध्यादि प्रसज्ज्येतेत्याक्षेपसूत्रार्थः ॥ ८ ॥

परिहरति—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

तुरेवार्थः । पूर्वोक्तमसमञ्जसं नास्त्येवेत्यर्थः । कुतः । दृष्टान्तभावात् । कार्यं कारणे लीयमानं स्वधर्मेण कारणं न दूषयतीत्यस्मिन्नर्थे शतशो दृष्टान्तानां सत्त्वादित्यर्थः । यथा घटशरावादिकं कार्यं, मृदि लीयमानं मृदं स्वनिष्ठधर्मैर्न दूषयति । यथा वा स्वप्नप्रबोधौ न स्वधर्मैः कारणमात्मानं दूषयतस्तथा मायिकं जगदु-

त्पत्तिप्रलयावस्थाख्यात्रयसाक्षिणं परमात्मानं न जगत् स्वानिष्ठजाड्यादिभिर्धर्मैर्दूषयेत् । परमात्मनोऽवस्थात्रयाऽसंबन्धे वृद्धसंमतिरपि—

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुद्ध्यते तदा, इति ॥

अनादिमाययावृतस्वरूपो जीवो यदा आचार्यप्रतिपादनाऽवस्थायां स्वरूपज्ञानभाग् भवति, तदा अद्वैतं बुद्ध्यत इति योजना । अजमित्युत्पत्त्यवस्थायाः संबन्धाऽभाव उक्तः, अनिद्रमिति लयावस्थायाः, अस्वप्नमिति स्थित्यवस्थाया इति भेदः ॥

किञ्च, कार्यस्य कारणात्मकत्वेऽपि न कारणं कार्यात्मकमिति, न कार्यधर्मदूषणं कारणस्येति समञ्जसं वेदान्तशास्त्रमिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

ये दोषाः— विलक्षणत्वात् प्रकृतिविकारभावानुपपत्तिरुत्पत्तेः प्रागजगतोऽसत्त्वप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्ग इति सांख्येनोद्भाविताः स्ते सांख्यपक्षेऽपि समानाः । शब्दादिहीनप्रधानसकाशाच्छब्दादिमतो विलक्षणस्य जगत उत्पत्त्यङ्गीकारादित्यर्थः।वस्तुतः प्रपञ्चसत्यत्वसत्कार्यवादिनः सांख्यस्यैवैते दोषाः, न ममाऽनिर्वचनीयवादिन इति भावः ॥ १० ॥

तर्काऽप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

केवलस्य तर्कस्याप्रतिष्ठानादप्यप्रतिष्ठितत्वाच्च न तेन समन्वयविरोधाशङ्केत्यर्थः । एकेन तार्किकेण यत्नेनाऽनुमितोऽप्यर्थोऽन्येन श्रेष्ठतरेणाऽन्यथा नीयते,एवमन्येन श्रेष्ठतमेनाऽन्यथा नयनमित्यर्थ

इति तर्कस्याऽप्रतिष्ठानं बोध्यम् । ननु तर्कमात्रस्याऽप्रतिष्ठितत्वे धूमज्ञानानन्तरं वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वाक्यार्थसन्देहे तर्केणाऽनिर्णयप्रसङ्गश्च । किञ्च, तर्काप्रतिष्ठानादित्ययमपि तर्कोऽप्रतिष्ठित एवेति, न तेन परमतनिराकरणं स्यात् । तस्मात् कस्यचित्तर्कस्याऽप्रतिष्ठितत्वेऽपि कस्यचित् प्रतिष्ठानसम्भवात् तेन समन्वयविरोधशङ्का युक्ता इत्याक्षिपति— अन्यथानुमेयमितिचेदित्यन्तेन । अप्रतिष्ठिततर्कादन्येन प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधाद्यनुमेयमिति शङ्कार्थः । तर्कस्य क्वचित् प्रतिष्ठितत्वमङ्गीकृत्य समाधत्ते ॥ एवमपीति ॥ अन्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गादिहीने ब्रह्मणि वेदानिरपेक्षस्य तर्कस्याऽप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एवेति समाधानार्थः । यद्वा, महतां कपिलकणादादीनां परस्परविप्रतिपन्नैरागमानिरपेक्षैस्तर्कैस्तत्त्वानिर्णयाऽभावादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्मादागमविरोधितर्कोऽप्रमाणमिति न तेन विरोध इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(४ काणादादिमतैर्बाध्यत्वाभावाधिकरणम् । सू० १)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

अतिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा । ब्रह्म न जगदुपादानं विशुद्धत्वाद्व्योमवदित्यनेन वैशेषिकाद्यनुमानेन ब्रह्मकारणबोधकः समन्वयो विरुध्यते न वेति सन्देहे, विरुध्यत इति प्राप्तम् । कुतः । अबाधितत्वात् । तस्मादण्वादय एवोपादानमिति प्राप्तेऽतिदिशति ॥ एतेन मन्वादिभिः शिष्टैः केनचित् सत्कार्यवाद्यंशेन परिगृहीतप्रधानकारणवादनिराकरणप्रकारेण शिष्टापरिग्रहाः, शिष्टैः केनचिदप्यंशेन अपरिगृहीता, अण्वादिकारणवादा व्याख्याता निरस्ता द्रष्टव्या इत्यर्थः । तर्कस्य वेदबाधितत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

(५ अद्वैतस्यैव भोक्तृभोग्याकारभासमानत्वाधिकरणम् । सू. १)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयः प्रत्यक्षादिना विरुध्यते ? न वेति सन्देहे, ब्रह्मणि तर्कस्याऽप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वादिति विरुध्यत एवेति प्रत्युदाहरणेन अयमाक्षेपः । भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेदिति ॥ अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्यत्वेन भोग्यशब्दादेर्भोक्त्रात्मकत्वापत्तेर्भोक्तुर्वा भोग्यात्मकत्वापत्तेः प्रत्यक्षसिद्धः,परस्परविभागो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः समन्वयस्य । भोक्तृभोग्यप्रपञ्चो नाऽद्वितीयवस्तूपादानकः परस्परं भिन्नत्वाद् व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्यादितर्कविरोधश्च । विपक्षे हेतूच्छित्तिर्बाधिकेति शङ्कार्थः । समाधत्ते ॥ स्याल्लोकवदिति ॥ एकब्रह्मोपादानकत्वेऽपि भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य परस्परं विभागः स्यात् ॥ लोकवत् ॥ यथा मृदात्मना अभिन्नानां घटशरावादीनां परस्परं भेदोऽस्ति,यथा वा एकरज्जूपादानकानां दण्डसर्पादीनां परस्परं भेदस्तद्वदित्यर्थः । कल्पितभेदसत्त्वान्न प्रत्यक्षविरोधः । दण्डादौ व्यभिचारान्न तर्कः प्रमाणमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्माभेदं जगतोऽङ्गीकृत्य लोकदृष्टान्तेन विरोधः परिहृतः । तस्य ब्रह्मभेद एव कुतो न स्यादित्याशङ्क्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वान्न ब्रह्माऽतिरेकेण सत्ता इत्याह—

(६ ब्रह्मण्यद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वाधिकरणम् । सू. ७)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वं परिणामवादमालम्ब्याऽऽपाततः, स्याल्लोकवदिति समाधानमुक्तम् । इदानीं विवर्त्तवादमाश्रित्य परमं समाधानमुच्यत

इत्येकफलकत्वं सङ्गतिः।सन्देहः पूर्ववत् । तस्माद्ब्रह्मणः प्रपञ्चस्याऽनन्यत्वं, पृथक्सत्ताराहित्यम् । कुतः ॥आरम्भणशब्दादिभ्यः॥ एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं,दृष्टान्त उपन्यस्तः । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तत्र मृत्पिण्डे ज्ञाते कथं घटादिज्ञानमित्याशङ्क्य विकारो घटादिर्वागालम्बनमात्रम् । यतो नामधेयं विकारो, न तु नामाऽतिरेकेण विकारोऽस्तीत्युक्त्वा मृत्तिकामात्रमेव विकारस्य पारमार्थिकं स्वरूपमिति तस्मिन् ज्ञाते वस्तुतो घटादिर्ज्ञातो भवतीत्युक्त्या, विकारो मिथ्याकारणं तु सत्यमित्ययमर्थो दृष्टान्तवाक्ये सिद्धः । तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चसत्ता नास्तीति तदनन्यत्वम् । सूत्रस्थाऽऽदिशब्देन, ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि तदनन्यत्वप्रतिपादकं गृह्यते ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वे हेत्वन्तरमाह—

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भावपदं कारणसत्त्ववाचकं तदुपलब्ध्युपलक्षणार्थमेवमुपलब्धिपदं कार्योपलब्धिमात्रकं कार्यसत्त्वोपलक्षणार्थम् । तथाचायं प्रयोगः । विकारः कारणादनन्यः । कारणसत्त्वोपलम्भाऽनुविधायिसत्त्वोपलम्भवत्त्वात् । यो यस्माद्भिन्नो न स तत्सत्त्वोपलम्भाऽनुविधायिसत्त्वोपलम्भवान् । यथा घटात् पट इति । हेतौ उपलम्भपदद्वयत्यागे वह्निसत्त्वानुविधायिधूमे व्यभिचारः स्यात्तद्वारणाय तद्ग्रहणमिति । सत्त्वपदद्वयत्यागे यथाश्रुतसूत्रे चालोकसत्त्वानुविधायिज्ञानवति रूपे व्यभिचारः । अतस्तदर्थं तद्ग्रहणमिति ॥

यद्वा ॥ भावाच्चोपलब्धेरिति सूत्रम् ॥ न केवलं श्रुत्या

कार्यकारणयोरनन्यत्वं, किन्तु प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्चाऽनन्यत्वमित्यर्थः । न हि तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कश्चिदुपलभ्यते, किन्तु संयोगविशेषाऽवच्छिन्नास्तन्तव एव पटव्यवहारविषयाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । अतोऽनन्यत्वं विकारस्य ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् कारणानन्यत्वेन सत्त्वात्, सत्त्वश्रवणादुत्पत्त्यनन्तरमनन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । ब्रह्म वा इदमग्रे आसीदित्यादौ प्रपञ्चोपस्थापकेदम्पदस्य ब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदनन्यत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा ब्रह्मात्मना पूर्वं प्रपञ्चस्याऽसत्त्वे तत उत्पत्त्यनुपपत्तेः । न हि सिकतात्मनाऽविद्यमानं तैलं ताभ्यो जायेतेति ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

नन्वसद्वाइदमग्र आसीदित्यादिना प्रागुत्पत्तेरसत्त्वव्यपदेशान्न कार्यस्य कारणात्मना पूर्वं सत्त्वमितिचेन्न।न ह्यत्यन्ताऽसत्त्वाऽभिप्रायेणायमसत्त्वव्यपदेशः, किन्तु व्याकृतत्वरूपधर्मापेक्षया । अव्याकृतत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणाऽयमसत्त्वव्यपदेशः । कुतः । वाक्यशेषात् । तत्सदासीदिति वाक्यशेषः पूर्वमत्यन्ताऽसतो ग्रहणे बाध्येत । असदेवेदमित्यत्राऽसत्त्वं, किं तुच्छं ? किं वा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति सन्देहे, अनभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दवाच्यमिति निश्चीयते । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्च न शून्यमिति । तस्माद्व्याकृतं सदित्युच्यते, अव्याकृतं चाऽसदिति सिद्धं कारणाऽनन्यत्वं कार्यस्य ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

कारणानन्यत्वमुत्पत्तेः प्राक् सत्त्वं चेति शेषः । युक्तिरेवं,

घटो जायते इति प्रतीत्या घटस्य तावदुत्पत्तिकर्तृत्वं प्रतिभाति । न हि उत्पत्तेः प्रागत्यन्तं घटस्यासत्त्वे तत्कर्तृत्वं युक्तम् । तस्मात् कारणात्मना सन्नेव घट उत्पत्तिकर्त्ता । किञ्च मृदात्मना पूर्वं घटस्यासत्त्वे मृदेव घटार्थिना नोपादीयेत, यत्किञ्चिदेवोपादीयेत । असत्त्वाविशेषादित्येवमादियुक्तिरूह्या । पूर्वसूत्र उदाहृताऽसच्छब्दाच्छब्दान्तरं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादौ विद्यमानसच्छब्दः । तस्मादपि कारणादनन्यत्वं पूर्वमुत्पत्तेः सत्त्वञ्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

युक्तेरित्येतत् प्रपञ्चयति—

पटवच्च ॥ १९ ॥

ननु मृद्घटौ भिन्नौ विलक्षणप्रतीतिविषयत्वाद् घटपटवदित्युक्ते,तस्य हेतोर्व्यभिचारमाह ॥ पटवच्चेति ॥ यथा संवेष्टितप्रसारितपटस्य विलक्षणप्रतीतिसत्त्वेऽपि न भेदः, एवं मृद्घटयोरित्यर्थः ॥ १९ ॥

न विलक्षणकार्यकारित्वमपि हेतुर्व्यभिचारादित्याह—

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानादिना निरुद्धः प्राणापानादिर्जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्तयति, अनिरुद्धस्त्वाकुञ्चनप्रसारणादिकार्यं करोति । नैतावता तस्य प्राणस्य भेदोऽस्ति । तस्मात् कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्धम् ॥ तदनन्यत्वाच्चैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि सिद्धा भवति ॥ २० ॥

(७ परमेश्वरस्य हिताहितभागित्वाभावाधिकरणम् ॥ सू० ३)

इतरव्यपदेशाद्धिताकारणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

पूर्वं कार्यस्य कारणाद् अनन्यत्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये

समर्थितं, तर्हि तेनैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदाज्जीवधर्मा हिताऽकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्ज्येरन्नित्याक्षेपात् सङ्गतिः । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् समन्वयो विषयः। स किं यदि तादृग् ब्रह्म जगज्जनयेन्न तर्हि स्वानिष्टं जनयेदिति तर्केण विरुद्ध्यते न वेति सन्देहे, पूर्वपक्षमाह ॥ इतरव्यपदेशादिति ॥ इतरस्य जीवस्य तत्त्वमसीत्यादिना ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशादितरस्य ब्रह्मणो वाऽनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येत्यादिन शारीरत्वव्यपदेशाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वे जीवस्यैव स्रष्टृत्वं स्यात् । तथाच हिताऽकरणादिरूपदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणः । नञ्व्यत्यासेन अहितजरामरणादिबहुविधाऽनर्थकरणादिरूपदोषस्य प्रसक्तिरित्यर्थः । आदिपदेन, जीवस्य जरादिकं मया सृष्टमिति ज्ञानं स्यात् ॥ तत्संहर्तृत्वं च स्यादित्यादिदोषा गृह्यन्ते । तस्माज्जीवाऽभिन्नब्रह्मणो नाऽनिष्टप्रपञ्चजनकत्वम् अभ्रान्तचेतनत्वादिति, न चेतनोपादानकं जगदित्याक्षेपसूत्रार्थः ॥ २१ ॥

समाधत्ते—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यतः शरीरादधिकमन्यत् सर्वज्ञं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिब्रह्म जगदुपादानं स्रष्टृ चेति ब्रूमः । अतो न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । कुतः ॥ भेदनिर्देशात् । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्यादिना कल्पितस्य भेदस्य व्यपदेशादित्यर्थः । न हि ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्य हितमहितं वा किञ्चिदस्तीति न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः कल्पितभेदमादायैव सर्वाऽसाङ्कर्योपपत्तेरिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

नन्वेकरूपब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोषं दृष्टान्तेन परिहरति—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा लोके एकपृथिवीजन्यानामश्मनां वज्रवैदूर्येन्द्रनील-पद्मरागादिभेदेन वैचित्र्यमेवं ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं युज्यते । नन्वेकब्रह्माश्रितकार्येषु कथं धर्मवैचित्र्यं, कथं वाऽर्थक्रिया-वैचित्र्यमित्याशङ्कानिरासार्थमादिवच्चेत्युक्तम् । तस्यार्थः । यथा एकपृथिव्याश्रितानां बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादि-वैचित्र्यम् । यथा एकस्याऽन्नस्य केशनखादिविचित्रार्थक्रिया-कारित्वं तद्वत्सर्वमुपपद्यते इति तदनुपपत्तिः उक्तदोषाऽनुपपत्ति-रित्यर्थः ॥ २३ ॥

(८ अद्वितीयब्रह्मण एव नानाविधसृष्टिकर्तृत्वाधिकरणम् । सू० २)

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेत् क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः । स किं ब्रह्म उपादानं कर्तृ वा असहायत्वात् संमतवदितिन्यायेन विरुध्यते न वेति संशये । पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्धिताकरणादिदोषो नास्तीत्युक्तम् । संप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तब्रह्मणः प्रेरकादिकं नास्ति ब्रह्मनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ उपसंहारेति ॥ लोके कुलालस्य कर्तुर्दण्डचक्राद्युपसंहार-दर्शनान्मृदो वोपादानस्य स्वभिन्नकुलालादिसहायस्य दर्शनात्त-दुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा संभव-तीतिचेदिति शङ्कार्थः । समाधत्ते ॥क्षीरवद्धीति॥ हिशब्दो हेत्व-ऽर्थः । यथा लोके क्षीरं बाह्यसाधनान्यनपेक्ष्य दध्याकारेण परि-णमते तद्वद् ब्रह्मापीत्यर्थः । नचौष्ण्यसापेक्षत्वं क्षीरस्यास्तीति वाच्यम् । औष्ण्यस्य दधिभावे त्वरामात्रनिमित्तत्वादिति श्रुति-रप्यसहायस्य ब्रह्मणः कार्यकारित्वं दर्शयति— न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाऽभ्यधिकश्च दृश्यते * पराऽस्य

शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥ २४ ॥

ननु चेतनत्वे सत्यसहायत्वं हेतुरतो न क्षीरे व्यभिचार इत्याशङ्क्य, चेतनदृष्टान्ते तस्य व्यभिचारमाह—

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्दो मन्त्रार्थवादेतिहासादिः । तस्मिन् यथा, देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयश्चेतनाः स्वतःसिद्धसामर्थ्याः साधनान्तरं बाह्यमनपेक्ष्य संकल्पमात्रेणैव नानाविधकार्यकर्तार उपलभ्यन्ते तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः । अयं भावः । कुलालस्तावद्बाह्यमान्तरं च संकल्पादिकमपेक्ष्य कार्यकर्ता भवति, देवादयस्त्वान्तरसंकल्पमात्रमपेक्ष्य कार्येषु समर्थाः । तथाच यथैकस्य कार्यजनने सामर्थ्यं तथैवाऽन्यस्येति नियमाऽभावाद् न दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानमिति ॥ २५ ॥

ननु निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं कुर्वन् समन्वयः, सावयवस्यैव नानाकारेण परिणाम इति न्यायेन विरुध्यते, न वेति क्षीरादिकदृष्टान्तकथनेन ब्रह्मणः परिणामित्वभ्रमोत्पत्त्या संदेहे कार्यकारणभावसंगत्या पूर्वपक्षयति—

(९ ब्रह्मणो विवर्त्तत्वाधिकरणम् । सू० ४)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

पूर्वाधिकरणस्य भ्रमोत्पादकत्वेन कारणत्वमेतस्य कार्यत्वमिति बोध्यम् । ननु ब्रह्म निरवयवं वा परिणमते, सावयवं वा । आद्ये कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारेण परिणामप्रसक्तिः । ततश्च कार्याऽतिरिक्तं ब्रह्म न स्याद्, दुर्ज्ञानत्वश्रुतिविरोधश्च । कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । द्वितीये कृत्स्नप्रसक्तिर्नास्ति । एकांश—परिणामेऽप्यपरांशस्थितिसंभवात् । तत्रापि निष्कलमित्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपः । उभयस्मिन् पक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इति ब्रह्मणः परि-

णामित्वभ्रममूलकः पूर्वपक्षः ॥ २६ ॥

सिद्धान्तयति—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुराक्षेपनिरासं ब्रूते । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः ॥ श्रुतेः ॥ यथा जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः श्रूयते, एवं कार्यव्यतिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वं श्रूयते, एतावानस्य महिमेत्यादौ । तथाच श्रुत्यैव विवर्तवादः स्फुटीकृतः। न हि परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्त्वं संभवति । तस्मात् कार्यातिरेकेण ब्रह्मणोऽवस्थानश्रुतेर्नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु श्रुतिर्वा कथं कार्यातिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वं बोधयेदुक्तयुक्तिबाधितत्वादित्यत आह ॥ शब्दमूलत्वादिति ॥ ब्रह्मणः शब्दैकप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दं कार्योपादानत्वं, तदतिरेकेण सत्त्वं चाऽविरुद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वप्नप्रपञ्चवन्मायिकत्वात्तदुपादानत्वेऽपि ब्रह्मणो न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः स्वप्नसाक्षिवदित्याह—

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

एवं ब्रह्मणीव, हि यस्माद्धेतोरेकस्मिन्नात्मनि स्वप्नदृशि,निरवयवे विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादौ स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तदुपलब्धिरित्याशङ्क्योक्तं श्रुतावथेत्यादिसूत्रे चशब्देन मायाविदृष्टान्तं समुच्चिनोति । यथा लोके मायाविस्वरूपाऽनुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथा ब्रह्मण्यपि विविधसृष्टिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं दर्शयति—

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

सांख्यादयोऽपि निरवयवं प्रधानं जगत् परिणामीत्यङ्गीचक्रुः । तथाच कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाः सर्वे समानाः।अणुवादिनोऽपि परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकादिसृष्टिमङ्गीचक्रुः । संयोगः किं व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा । आद्ये दृष्टविरोधः । कार्यप्रथिमाऽनुपपत्तिश्च । द्वितीये सावयवत्वं विनाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगानुपपत्तिर्निरवयवत्वव्याकोप इत्यादयो दोषाः समानाः । ब्रह्मवादे ते दोषा न सन्ति च । तस्मादत्यन्तमुपपन्नः परमात्मकारणतावादः ॥ २९ ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रकार्यशक्तिमत्त्वमुक्तम् । तत् समर्थयति—

(१० ब्रह्मणोऽशरीरस्यैव मायाधिष्ठानाधिकरणम् । सू० २)

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयोऽशरीरस्य न मायेतिन्यायेन विरुद्ध्यते, न वेति संदेहे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वविषयकशङ्कानिरासेन तत्समर्थनात्मकत्वाद्विषयविषयिभावसंगत्या विरुद्ध्यत इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः ॥ सर्वोपेता ॥ सर्वशक्तियुक्ता परा देवता । कुतः ॥ तद्दर्शनात् ॥ तस्य सर्वशक्तियोगस्य श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्त इत्यादिश्रुतिर्द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चक्षुरादिकरणवतामेव विचित्रकार्यकर्तृत्वमवगम्यते । अचक्षुष्कम् अश्रोत्रमित्यादिना ब्रह्मणो विकरणत्वावगमान्न कर्तृत्वमितिचेद्, यदत्रोत्तरं वक्तव्यं तत् पूर्वमेव, न विलक्षणत्वाद्, देवादिवदपि लोके इत्यादा-

वुक्तम् । श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वान्न तर्केण विरोधाशङ्का । यथा एकस्य तथैवान्यस्येति नियमाऽभावादित्यादिकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं हेत्वन्तरेणाक्षिपति—

(११ नित्यतृप्तस्यापि ब्रह्मण एव जगत्स्रष्टृत्वाधिकरणम् । सू० २)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अवाप्तसकलकामाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो, ब्रह्म विना फलेन न सृजति, अभ्रान्तचेतनत्वात् संमतवदिति-न्यायेन विरुध्यते ? । नवेति संदेहे, पूर्वोक्तकर्तृत्वाऽऽक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षः । ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न संभवति । नित्यतृप्तत्वेन प्रयोजनाऽभिसन्धिविरहितत्वात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वाऽवगमादिति ॥ ३२ ॥

अत्र राद्धान्तः—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुरुक्तशङ्कानिरासकः । यथा लोके राजतद्मात्यादीनां फलं विनैव केवललीलारूपाः प्रवृत्तयो दृश्यन्ते, यथा वा उच्छ्वासादयः स्वभावादेवोपपद्यन्ते एवं ब्रह्मणोऽपि विचित्रकार्य-रचना लीलाकैवल्यं, केवललीलामात्रं, न फलसापेक्षम् । कथञ्चिद् राजादीनां लीलायां फलसंभवेऽपि नित्यतृप्तस्य ब्रह्मणो लीला-मात्रमेतादित्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

विधान्तरेण ब्रह्मणः कारणत्वमाक्षिप्य, समाधत्ते—

(१२ ब्रह्मणो वैषम्यनैर्घृण्याभावाधिकरणम् । सू० ३)

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो, यो विषमसृष्टि-कर्त्ता स सावद्य इति न्यायेन विरुध्यते ? न वेति विशये, पूर्व

मायामय्या लीलया ब्रह्मणो यत्स्रष्टृत्वमुक्तं तस्यात्राक्षेपात् संगतिसिद्धौ पूर्वपक्षः । ब्रह्म किं प्राणिकर्मसापेक्षं जगत्कर्तृ, निरपेक्षं वा । नाद्यः । अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्ज्येयाताम् । काँश्चित्तिर्यगादीनत्यन्तदुःखिनः सृजति काँश्चिन्मनुष्यादीन् सुखदुःखसाधारणान् काँश्चिद्देवादीनत्यन्तसुखिन इति वैषम्यं, सर्वसंहर्तृत्वाच्च नैर्घृण्यम् । ततश्च सावद्यत्वं प्रसज्ज्येत । तस्मान्निरवद्यस्येश्वरस्य न जगत्कर्तृत्वमितिशङ्कानिरासमाह ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् ॥ कस्मात् ॥ सापेक्षत्वात् ॥ प्राणिकर्मसापेक्षत्वात् । कर्मानपेक्षत्वे हि वैषम्यादिः स्यान्न सापेक्षत्वे इत्यर्थः । न च सापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वम् । भृत्यादिसेवाऽनुसारेण फलदातृ राज्ञोऽराजत्वादर्शनात् । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः । यथा तत्तद्बीजे सत्यपि न पर्जन्यं विना अङ्कुरोत्पत्तिस्तद्वदिति कर्मणैवोपपत्तौ किमर्थमीश्वरस्वीकार इतिचोद्यं श्रुत्या पराकृतमित्यादि भाष्ये द्रष्टव्यम् । नन्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं कुत इत्यत्राह॥तथाहि दर्शयतीति॥ श्रुतिः स्मृतिश्चेत्यर्थः । एष हि एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेनेत्याद्या श्रुतिः।यमुन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छतीश्वरस्तं साधु कर्म कारयति । पूर्वजन्मकृतसुकृतवशादिति योजना । पुण्यः सुखी, पापो दुःखी । स्मृतिस्तु, ये यथा मां प्रपद्यन्ते ताँस्तथैव भजाम्यहमित्याद्या द्रष्टव्या ॥ ३४ ॥

न कर्माऽविभागादितिचेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना सृष्टेः प्राग-

ऽविभागाऽवधारणान्न तदानीं कर्मास्तीत्यतः कर्मापेक्षया विषमा सृष्टिरित्यसङ्गतमितिचेन्न ॥अनादित्वात्॥ संसारस्य बीजाङ्कुरवद् हेतुहेतुमद्भावोपपत्तेरित्यर्थः। पूर्वसृष्टौ सम्पादितधर्माधर्मप्रपञ्चस्यात्यन्तिकनाशाभावात् तदपेक्षयोत्तरसृष्टौ न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु संसारस्याऽनादित्वं कुत इत्यत आह—

उपपद्यते चाऽप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

संसारस्याऽनादित्वमुपपद्यते च । अन्यथाऽकस्मादेव सृष्टयङ्गीकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसङ्गात् । पूर्वसृष्टिसादृश्याऽनुपपत्तेश्च ॥ श्रुतिस्मृत्योः ॥ संसारस्याऽनादित्वमुपलभ्यते च । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सृष्टयादौ शारीरमभिलपन् प्राणधारणादिसंसारस्याऽनादित्वं दर्शयति । धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतिरपि पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतिरपि संसारस्याऽनादित्वमाह । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठेति । स्मृत्यर्थस्तु, अस्य संसारवृक्षस्य कल्पितस्य रूपं पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्म तथा घटादिवदिह प्राकृतैर्व्यवहारभूमौ नोपलभ्यते, न चान्तोऽवधिरस्य संसारस्य विना ब्रह्मविद्यामुपलभ्यते, नाप्यादिरनिर्वचनीयत्वादेव, नाऽपि सम्प्रतिष्ठा मध्यमिति ॥ ३६ ॥

इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानपादमारब्धुकामः स्वपक्षे निर्दुष्टतामुपसंहरति—

(१३ निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो मायिकप्रकृतित्वाधिकरणम् । सू० १)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं, तदऽस्तु । विषमसृष्टिप्रयोजककर्मणः सत्त्वात् । तद्वदुपादानत्वप्रयोजकसगुणत्वस्याऽभावान्नोपादानत्वमिति प्रत्युदाहरणेनाऽस्यारम्भः । निर्गुणाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो, यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुद्ध्यते ? न वेतिसन्देहे, विरुद्ध्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः॥सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति॥ सर्वे जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादयः कारणधर्मा ये विद्यन्ते तेषां पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मण्युपपत्तेर्ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यौपनिषदशास्त्रं निर्दोषमित्यऽर्थः । अयं भावः । यन्निर्गुणं तन्नोपादानमिति व्याप्तौ, किं परिणामित्वाभावो व्यापकः, उत विवर्त्तोपादानत्वाभावः । नाद्यः । इष्टत्वात् । न द्वितीयः । आरोपितानित्यत्वोपादाने ज्ञानजात्यादौ व्यभिचारात् । तस्मान्निर्गुणत्वे ब्रह्मणो विवर्त्तजगदुपादानत्वमविरुद्धमिति । तस्मान्न कथमपि समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्माऽमृतवर्षिण्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः स्मृतिपादः संपूर्णः ॥ २ ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

इयता प्रबन्धेन मुमुक्षूणां सम्यग्ज्ञानोत्पत्तये वाक्यानां समन्वयः प्रतिपादितः । तस्मिन् समन्वये परपरिकल्पितदूषण-निरासेन स्वपक्षः स्थापितः । इदानीं मुमुक्षूणामद्वैतशास्त्रे निर्विचिकित्सप्रवृत्तिसिद्ध्यै परमतदूषणप्रधानः पाद आरभ्यते—

(१ प्रधानस्य जगद्धेतुत्वाभावाऽधिकरणम् । सू० १०)

रचनानुपपत्तेश्च नाऽनुमानम् ॥ १ ॥

सांख्यमतस्य शिष्टपरिगृहीतत्वेनाऽभ्यर्हितत्वात्तदादौ निराक्रियते । पूर्वमीक्षतेर्नाऽशब्दमित्यादिना प्रधानपरत्वेन वेदान्तानां व्याख्यानं निरस्तमिह तु प्रधानसाधकवेदनिरपेक्षयुक्तीनामाभासत्वमुच्यते इति न पौनरुक्त्यम् । अत्र सांख्यादिमत-निरासेन, समन्वयस्य तन्मतविरोधनिरासद्वारा दृढीकरणादस्य पादस्य श्रुत्यध्यायसङ्गती बोध्ये । समन्वये स्मृतिविषयकाविरोध-निरासेन स्वपक्षस्थापनपरप्रथमपादेनाऽस्य पादस्योपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिः । स्वपक्षस्थापनं विना परमतनिरासाऽयोगात् स्वसिद्धान्तज्ञानहेतुत्वाद्वा पूर्वपादस्योपजीव्यत्वं बोध्यम् । परमत-निरासपरत्वादेव सर्वेषामधिकरणानां पादसङ्गतिः । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यनेन ब्रह्मणि कारणधर्माणामुपपत्तिरित्युक्तम् । तेषां प्रधान एवोपपत्तिः किं न स्यादिति आक्षेपस्याऽत्र निरासादनयोरधिकरणयोराक्षेपलक्षणाऽवान्तरसङ्गतिः । फलं तु पादसमाप्ति-पर्यन्तं परमतयुक्तिविरोधाऽविरोधाभ्यां समन्वयाऽसिद्धि-तत्सिद्धी इति विवेकः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तो विषयः । सन्दिह्यमानस्यैवाऽधिकरणविषयत्वात् । स च सिद्धान्तः सन्दिह्यते । किं प्रमाणमूलो ?

भ्रान्तिमूलो वेति । तत्र प्रमाणमूल एवेति युक्तम् । तथा हि । बाह्याध्यात्मिकं जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्योपादानकं भवितुमर्हति । तदन्वितत्वात् । यद्यदन्वितं तत्तदुपादानकं यथा मृदन्वितं घटादिकं मृदुपादानकमिति । तथाच यदेव सुखदुःख-मोहात्मकं किञ्चित्सिद्धं तदेव सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधान-मिति प्रामाणिकः सांख्यसिद्धान्त इति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तानुमान-सिद्धं प्रधानं न जगदुपादानम् ॥रचनानुपपत्तेः॥ चेतनाऽप्रेरिता-त् स्रष्टव्यज्ञानशून्यात् प्रधानादनेकविविधविचित्रजगद्रचनानुप-पत्तेरित्यर्थः । लोके विचित्रप्रासादादिरचनायां बुद्धिकुशल-शिल्प्यादिकार्यत्वदर्शनादितिभावः।सूत्रे चशब्देन हेतोः स्वरूपा-सिद्धिं समुच्चिनोति । सुखादीनामान्तरत्वप्रतीतेस्तदन्वितत्वं जगतोऽसिद्धम् । तस्मादप्रामाणिकः सांख्यसिद्धान्त इति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

साम्यावस्थापन्ना गुणा हि प्रधानम् । साम्यावस्थायाञ्च न किञ्चित्कार्यं जायते, किन्तु साम्यवस्थाप्रच्यवेन गुणानामङ्गाङ्गि-भावे जाते कार्यस्योदय इति प्रक्रिया, सा न युक्ता, लोके अचेतन-रथादिप्रवृत्तेश्चेतनाऽधीनत्वदर्शनात् प्रधानस्य साम्यावस्था-प्रच्युतिरूपप्रवृत्तेश्चेतनप्रेरणं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

नन्वचेतनस्य स्वयम्प्रवृत्तिरपि दृश्यते । यथा क्षीरं वत्सवि-वृद्धये स्वयमेव प्रवर्त्तते, यथा वा जलं स्वयमेव स्यन्दते तथा पयोऽम्बुवत् प्रधानं स्वयमेव प्रवर्तते इतिचेन्न । यतस्तत्रापि परमात्मा प्रेरकः श्रूयते, योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिना । तथाच पक्ष-त्वान्न व्यभिचारः पयोऽम्बुनोरिति भावः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकाऽनवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

अपिच न स्वतन्त्रं प्रधानं जगदुपादानम् । कुतः ॥ व्यतिरेकानवस्थितेः ॥ स्वतन्त्रस्य तस्य कारणत्वे सर्वदा कार्यप्रसक्तौ कदाचिदपि कार्यव्यतिरेकस्यावस्थित्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः । तदपि कुतः ॥ अनपेक्षत्वात् ॥ स्वतन्त्रस्य प्रधानस्य चेतनादिसहकार्यान्तराऽनपेक्षत्वाऽभ्युपगमात्त्वयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

ननु तृणोदकादिकं निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमते, तद्वत्प्रधानमपीतिचेन्न । कुतः ॥ अन्यत्राऽभावात् ॥ धेन्वादेरन्यत्र बलीवर्दादौ तृणादेः क्षीरीभावस्याऽभावादित्यर्थः। तथाच धेन्वादिसापेक्षमेव तृणादिकं क्षीरीभवति, निरपेक्षत्वे बलीवर्दादावपि क्षीरीभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानस्य स्वतःप्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाऽभावप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । प्रधानमचेतनं चेतनस्य पुरुषार्थं साधयितुमेव प्रवर्तत इति, स्वाभ्युपगमविरोधादिति भावः । यद्वा, अर्थाभावात् प्रयोजनाऽभावादित्यर्थः। तथाहि । न तावत् प्रधानप्रवृत्तिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्था । भोग्यानामानन्त्यादऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । नाप्यपवर्गार्था । भोगाभावप्रसङ्गात् । प्रधानस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च पुरुषस्य स्वरूपेणाऽवस्थितिलक्षणस्य मोक्षस्य प्रधानाप्रवृत्त्यैव सिद्धेः । तस्मात् प्रयोजनाभावान्न प्रधानस्य जगद्धेतुत्वम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदितिचेत्तथापि ॥ ७ ॥

ननु पुरुष एव प्रधानस्य प्रवर्तकः । ननु स्वयमप्रवर्तमानः कथं परं प्रवर्तयेदितिचेत्,पुरुषाश्मवदिति।।ब्रूमः। लोके यथापङ्गुः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानोऽन्धं प्रवृत्तिशक्तिमन्तं प्रवर्तयति, यथावाऽयस्कान्तोऽश्मसंन्निधिमात्रेणाऽयः प्रवर्तयति । एवं पुरुषः प्रवर्तक इतिचेन्न। यतस्तथापि दोषाणामनिर्मोक्षः।तथाहि।प्रधानस्य पुरुषप्रेर्यत्वे प्रधानं स्वतन्त्रमिति स्वाऽभ्युपगमविरोधः।पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे कूटस्थत्वहानिः।स्वस्य व्यापारं विना प्रवर्तकत्वाऽयोगात्। पङ्गोरपि वाग्व्यापारस्य सत्त्वात् । अयस्कान्तस्य त्वनित्यसन्निधिरेव व्यापारः।प्रधानपुरुषसन्निधेर्नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः । नित्यस्यापि व्यापारत्वे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेदप्रसङ्ग इत्यादयो दोषाः द्रष्टव्याः। ब्रह्मणस्त्वाविद्यकं प्रवर्तकत्वमिति न कौटस्थ्यहानिः।।७।।

अङ्गित्वाऽनुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अपिच, गुणत्रयसाम्यावस्थाप्रकृतिः । साम्यावस्थाप्रच्युत्या गुणानामङ्गाङ्गिभावे महदाद्युत्पत्तिरिति वदता सांख्येनेदं वक्तव्यम् । प्रकृतिः किं कूटस्था, उत विकारिणी । आद्ये परस्परापेक्षाणां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्याङ्गाङ्गिभावाऽनुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसङ्गः । प्रच्युत्यङ्गीकारे स्वरूपहान्यापत्तेः । द्वितीये, किं स्वतः प्रच्युतिरुताऽन्यतः।नाद्यः । सदा कार्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरुषस्योदासीनत्वादभ्युपगमहानेश्च । अतः प्रच्युत्यभावेनाङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।।८।।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

नन्वनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्च गुणा नानुमीयन्तेऽस्माभिः, किन्त्वन्यथा प्रकारान्तरेणैव । यथा कार्योत्पत्तिसम्भवस्तथानुमीयन्ते कार्याऽनुमेयत्वात् प्रधानस्येत्यङ्गाङ्गिभावसम्भवात् कार्यो-

त्पादः सम्भवतीतिचेन्न ॥ ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ गुणानां ज्ञानशक्तिरहितत्वादित्यर्थः । अयं भावः । अचेतनानां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्युत्यादियोग्यत्वेऽपि प्रच्युतेर्निर्निमित्तत्वाऽसम्भवात् किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यम् । तथाचान्यस्य निमित्तस्याऽसम्भवेन, स्वतो वैषम्ये सर्वदा वैषम्यं स्यात् । स्वतोऽप्यवैषम्ये सदा साम्यप्रसङ्ग इत्यङ्गाङ्गित्वानुपपत्तिस्तदवस्थेति कार्यानुत्पादोऽपि तदवस्थ इति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

सांख्या हि क्वचिन्महतः पञ्चतन्मात्रसर्गं वदन्ति क्वचिदहङ्कारात् क्वचिदेकादशेन्द्रियाणि क्वचिद्बाह्येन्द्रियाणि त्वगिन्द्रियेऽन्तर्भाव्य सप्तेन्द्रियाणीतिस्थापयन्ति । तथाच परस्परविप्रतिषेधादसमञ्जसं सांख्यमतमित्यर्थः । तस्मात् सांख्यमतस्य भ्रान्तिमूलत्वात्तदीययुक्तिविरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धम् ॥१०॥

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वे ब्रह्मवच्चैतन्यं स्यात् कारणगुणस्य कार्येऽवश्यम्भावादित्याशङ्क्येमं नियमं तदीयप्रक्रियया व्यभिचारयति—

(२ ब्रह्मणो विसदृशजगदुत्पत्तौ काणादीयदृष्टान्तसद्भावाऽधिकरणम् । सू० १)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

प्रपञ्चस्य प्रधाननिष्ठाऽशब्दत्वादिगुणानन्वयात् प्रधानाऽनुपादानकत्ववद्ब्रह्मगुणचेतनत्वाऽनन्वयात् ब्रह्मोपादानकत्वं न स्यादिति दृष्टान्तसङ्गत्यास्यारम्भः । यद्यपि स्वपक्षे दोषनिरासाऽऽत्मकस्यास्याधिकरणस्य नात्र सम्बन्धः, किन्तु स्मृतिपाद एव तथाप्युक्ताऽवान्तरसङ्गतिलोभादिह लिखितमिति मन्तव्यम् । अत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः । स किं

कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भका इति न्यायेन विरुध्यते, न वेति सन्देहे विरुध्यते इति प्राप्ते, व्यभिचारान्न विरोध इति राद्धान्तः। सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयं ब्रूते । तथाच ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगद्भवतीतियोजना। वैशेषिका हि ह्रस्वादणोश्च द्व्यणुकाद् महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाऽणुत्वे तु त्र्यणुके स्वसमानजातीयह्रस्वत्वाणुत्वे नारभेते। किन्तु द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्या त्र्यणुके महत्त्वादिकमारभते इति वदन्ति। एवं परिमण्डलात् परमाणोरणुद्व्यणुकं जायते । परमाणुगतपारिमाण्डल्यं तु द्व्यणुके पारिमाण्डल्यं नजनयति, किन्तु परमाणुगतद्वित्वसंख्या द्व्यणुकेऽणुत्वादिकमारभत इति प्रक्रियां दर्शयन्ति। एवं वर्णयतां वैशेषिकाणां, कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भका इति नियमाऽभासं वदतां कथं लज्जा न भवेत् । व्यभिचारस्य स्फुटत्वादिति तात्पर्यम् । एतेन, शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यस्याऽयं प्रपञ्च इति न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयमिति ॥ ११ ॥

इदानीं प्रकृतं परमतनिरासमुपक्रमते—

(३ परमाणुकारणवादनिराकरणाधिकरणम् । सू० ६)

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकाव्यवहितेनाऽस्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति व्यवहितेनोच्यते । ननु प्रधानस्य चेतनाऽनधिष्ठितत्वात् कारणत्वाऽभावे तर्हि चेतनाऽधिष्ठिताः परमाणवः कारणं जगत इति प्रत्युदाहरणेनास्यारम्भः । अत्र परमाणुप्रक्रियया, जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिकासिद्धान्तो विषयः । स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विशये, मानमूल इति प्राप्ते, ब्रूमः । वैशेषिकाः खलु

कर्मणा सृष्टेः पूर्वं निश्चलयोः परमाण्वोः संयोगे द्व्यणुकाद्युत्पत्तिरिति वदन्ति । तस्य कर्मणः किञ्चिन्निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा । आद्ये कर्मनिमित्तत्वेन प्रसिद्धं जीवप्रयत्नाभिघातादिकमङ्गीकर्तव्यम् । न हि तत् संभवति । सृष्ट्युत्तरकालीनत्वात्तस्य । द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । अत उभयथापि न कर्म । अतः कर्माभावात्तदभावः । द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्ट्युत्पादाभाव इत्यर्थः । यद्वा जीवाऽदृष्टवशादाद्यं कर्म परमाणुष्विति तत्सिद्धान्तः । तथाच तददृष्टं किं जीवनिष्ठं वा परमाणुनिष्ठं वा । उभयथापि न कर्म । अदृष्टस्याऽचेतनस्य कर्माभिमुख्यायोगात् । तथात्वे सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गात् । न च जीवोऽदृष्टस्य प्रेरकः । तदानीं तस्य ज्ञानवत्त्वाभावात् । नच वैशेषिकाभिमत ईश्वरः प्रेरक इति वक्ष्यते । अतः सर्गाभाव इत्यर्थः । यद्वा परमाण्वोः संयोगोत्पत्तौ सृष्टिविभागोत्पत्तौ च प्रलयस्तयोश्च संयोगविभागयोः कर्मैव हेतुरिति तत्सिद्धान्तः । तथाच संयोगहेतुः कर्म नास्तीत्युक्तम् । एवं विभागहेतुः कर्म नास्ति निमित्तस्यादृष्टस्य नोदनादेरसंभवात् । अदृष्टं च भोगार्थमेव, न प्रलयार्थमित्युभयथापि न कर्माऽतः संयोगविभागहेतुकर्माभावात्तदभावस्तयोः सृष्टिप्रलयोरभाव इत्यर्थः । तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

तदभाव इत्यनुषङ्गः । तस्य परमाणुकारणवादस्याऽसम्भव इत्यर्थः । कुतः । परमाणुद्व्यणुकयोः समवायाऽभ्युपगमात् । अभ्युपगमे को दोषस्तत्राह ॥ साम्यादनवस्थितेरिति ॥ यथा द्व्यणुकं परमाणुभ्यामत्यन्तं भिन्नं तत्समवायमपेक्षते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्यामत्यन्तं भिन्नः सन्नन्येन समवायेन समवायिभ्यां सम्बद्ध्येत । भिन्नत्वस्य सम्बद्धस्य साम्यादसम्बद्ध-

स्य सम्बन्धत्वादर्शनात् । तथाच तस्यापि भिन्नत्वसाम्यात् । समवायान्तरमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे समवायलोपप्रसङ्ग इति बोध्यम् । तथाच समवायासिद्धौ समवेत-द्व्यणुकादिसृष्ट्यसिद्धिः स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्नित्यमेवभावात् प्रलया-भावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वे निवृत्तेर्नित्यमेव भावात् सृष्ट्य-ऽभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

चतुर्विधाः परमाणवो रूपस्पर्शादिमन्तो नित्या अणवश्चेति वैशेषिकसिद्धान्तः । स नोपपद्यते । तथाहि । परमाणवो नित्याः स्थूलाश्च भवितुमर्हन्ति । रूपादिमत्त्वात् पटादिवत् । पटो हि रूपादिमत्त्वात् स्वकारणतन्त्वपेक्षया स्थूलोऽनित्यश्च । तद्वज्ज-गत्कारणस्यापि रूपादिमत्त्वे अनित्यत्वप्रसक्तौ स्वकारणाऽपेक्ष-या स्थूलत्वं स्यादिति न जगज्जत्कारणस्य रूपादिमत्त्वमिति तात्पर्यम् । सूत्रार्थस्तु, भवन्मते जगत्कारणस्य रूपादिमत्त्वादणु-त्वानित्यत्वाविपर्ययः स्थूलत्वमनित्यत्वं च प्रसज्ज्येत । लोके रूपादिमतः पटादेस्तथा दर्शनादिति ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शात्मिका पृथिवी स्थूला दृश्यते । रूपरस-स्पर्शात्मिका आपः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरम् । स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतम इत्यनुभवागमसिद्धा प्रक्रिया । तत्र पृथिव्यादिवत् परमाणवोऽप्युपचिताऽपचितगुणात्मकाः कल्प्यन्ते न वा। आद्येऽणुत्वव्याघातः। उपचिताऽपचितगुणात्मकपृथिव्यादेः

स्वरूपोपचयाऽपचयदर्शनाद् गुणानां द्रव्यादतिरिक्तत्वेऽपि तादृक्षगुणवत्त्वेन पृथिव्यादीनामुपचयदर्शनात् । अणुत्वव्याघात एव । न वा गुणगुणिनोर्भेदः सम्भवति । भेदे गवाश्ववद्गुण-गुणिभावाऽनुपपत्तेर्द्वितीये तत्कार्यपृथिव्यादिषु रूपाद्यनुपलम्भ-प्रसङ्ग इत्युभयथापि दोषादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चाऽत्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानवादो हि सत्कार्यत्वाद्यंशेन मन्वादिभिः शिष्टैः परि-गृहीतः । परमाणुकारणवादस्तु केनचिदप्यंशेन कैश्चिदपि शिष्टैर्न परिगृहीत इति शिष्टाऽपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा परमाणुकारण-वादे कर्तव्या वेदविद्भिरित्यर्थः । सूत्रे चशब्देन वैशेषिकाभिमत-षट्पदार्थाऽसम्भवः सूचितः। स चासम्भवः प्रतिपादितो भगवता भाष्यकृता । तस्माद्भ्रान्त्येकमूलवैशेषिकादिमतेन न समन्वय-स्य विरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

(४ वैनाशिकखण्डने समुदायासिद्ध्यधिकरणम् । सू० १०)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकस्तावत् परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशित्वा-ऽङ्गीकारादात्मनः स्थायित्वाङ्गीकाराच्चार्द्धवैनाशिकः । सर्वक्षणि-कत्ववादिनस्तु पूर्णवैनाशिका इत्यर्द्धवैनाशिकवैशेषिकमत-निराकरणानन्तरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्थमिदानीं निराक्रियत इत्यवान्तरसङ्गतिर्द्रष्टव्या। तत्र तावद् बुद्धमुनिना आगमउपदिष्टः। स चागमो वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारसर्वशून्यवाद्याऽऽख्य-चतुर्विधशिष्यप्रतिपत्तिवैचित्र्याच्चतुर्विधो भवति । तत्र वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोर्ज्ञानं तदतिरिक्तपदार्थाश्च सर्वे क्षणिकाः सत्यभूताः सन्ति। इयान् परं भेदो, वैभाषिकस्य घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः,

सौत्रान्तिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याकारे सम्पन्ने तेनाकारेण प्रत्यक्षेणाऽप्रत्यक्षघटादयोऽनुमीयन्त इति । तत्राऽऽदौ वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थास्तित्वाऽविशेषात्तयोर्मतमेकीकृत्य तन्मतं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति सन्देहे, प्रमाणमूलमिति प्राप्तम् । तथाहि । पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि भूतानि चतुर्विधपरमाणुपुञ्ज-स्वरूपाणि । एवं भौतिकानि रूपादिविषयेन्द्रियाणि परमाणु-पुञ्जस्वरूपाणि । न हि परमाणुसमूहव्यतिरेकेणावयविभूतं कि-ञ्चित् कार्यमस्तीति परमाणुहेतुक एव पृथिव्यादिसमुदायो बाह्यः। आध्यात्मिकश्च समुदायःस्कन्धहेतुकः। तथाहि। रूपविज्ञानवेदना-संज्ञासंस्काराश्च पञ्चैते स्कन्धाः।तत्र रूपस्कन्धः सविषयेन्द्रियाणि। विषयाणां रूपादीनामाध्यात्मिकत्वमाध्यात्मिकेन्द्रियसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् । अहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । सुखादि-प्रत्ययो वेदनास्कन्धः।गौरश्वइत्यादिशब्दादिविशिष्टवस्तुविषयक-सविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहधर्माऽधर्माः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमित्यात्मेति च गीयते । इतरे स्कन्धाश्चैत्ताः । एतेषां चित्तचैत्तानां स्कन्धानां समुदायः सर्वव्यवहाराऽऽस्पदम् । आध्यात्मिकश्च समुदायः स्कन्धहेतुक इति सर्वक्षणिकत्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतम् । त-न्निराकरोति ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति ॥ उभय-हेतुकेऽपि समुदाये परमाणुहेतुके बाह्यसमुदाये स्कन्धहेतुके आध्यात्मिकसमुदाये च तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्याप्राप्तिरित्यर्थः। अचेतनानां परमाणूनां स्कन्धानां च स्वतःसमुदायाऽयोगा-दन्यस्य च स्थिरस्य, चेतनस्य समुदायकर्त्तुरनभ्युपगमादिति सूत्रवाक्यशेषः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्॥ १९॥

ननु संहन्तुश्चेतनस्याभावेऽपि संघात उपपद्यते । तथाहि । अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदनेत्येवञ्जातीयकानामविद्यादीनाम् इतरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरकारणत्वाद्घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेष्वविद्यादिष्वर्थाक्षिप्तः संघात उपपद्यत इति शङ्कार्थः । कार्यं प्रति अयते जनकत्वेन गच्छतीति व्युत्पत्त्या प्रत्ययशब्दः कारणवचनः । अविद्यादीनामयमर्थः । क्षणिकेषु स्थिरत्वनित्यत्वादिभ्रान्तिरविद्या सा च विषयेषु रागाद्यात्मकसंस्कारहेतुः । स च संस्कारो गर्भस्थस्याऽऽद्यं विज्ञानं जनयति । तस्माच्चाऽऽलयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयं, शरीरस्य समुदायस्य कारणभूतं जायते । तदेव नामाश्रयत्वान्नाम इत्युच्यते । तच्च नाम सिताऽसितादिरूपं तच्छरीरं जनयति । गर्भभूतस्य देहस्य कलिलं बुद्बुदाद्यवस्था नामरूपशब्दाऽर्थ इति पर्यवसन्नं पृथिव्यादिचतुष्टयं नाम रूपं च शरीरं विज्ञानधातुश्चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् षडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां मिथःसम्बन्धः स्पर्शस्ततः सुखादिका वेदना, ततः पुनरविद्यादय इति । निराकरोति ॥नेति॥ कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ अयमर्थः । द्विविधो हि कार्योत्पादस्तवाऽभिमतः— हेत्वधीनः, कारणसमुदायाऽधीनश्चेति । तत्र हेत्वऽधीनो यथा बीजादङ्कुरः अङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डमित्यादौ । कारणसमुदायाऽधीनो यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालविशेषाणां मेलने सति तेभ्य उपकृताद्बीजादङ्कुरो जायते, एवमाध्यात्मिकः कार्योत्पादोऽपि पूर्ववद् द्विविधः । तत्राद्यो हेत्वधीनः कार्योत्पादश्चाविद्यादीनाम् । द्वितीयस्तु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाऽऽलयविज्ञानानां समवायात् कार्यस्योत्पाद इति, कार्येऽङ्कुरादौ काठिन्यस्नेहपाकादीनां दर्शनात् पृथिव्यादीनां कारण-

त्वमूह्यते । उभयाविधेऽपि, कार्योत्पादे न चेतनापेक्षेति । तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं कार्योत्पादं हेतुसमुदायाधीनं दूषयति॥उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति॥ अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेऽप्युत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वान्न हेतुसंघाताधीनः कार्योत्पादः सम्भवति । संहन्तुः स्थिरस्य चेतनस्याऽनङ्गीकारादित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वक्षणिकत्ववादिनां हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादो न सम्भवतीत्याह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

कार्यकाले विद्यमानस्यैव मृदादेः कारणत्वं दृश्यते, न तु नष्टस्य । भवन्मते तूत्तरस्य कार्यक्षणस्योत्पादे पूर्वस्य कारणक्षणस्य निरोधाद् नाशाङ्गीकाराद्, न हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पादः सम्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु निर्हेतुक एव कार्योत्पादोऽस्तु । तथाच, नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह—

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ,कार्योत्पत्त्यङ्गीकारे पूर्वज्ञानचक्षुरालोकविषयेषु चतुर्षु हेतुषु सत्सु कार्यं नीलादिज्ञानं जायते इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोधः स्यात् । अन्यथा कार्यं सहेतुकमित्यङ्गीकृत्य कार्यपर्यन्तं हेतोः स्थित्यङ्गीकारे हेतुफलयोर्यौगपद्यम् । एकस्मिन् काले स्थितिः स्यादित्यर्थः । तथाच क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाऽप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

वैनाशिकाः खलु बुद्धिपूर्वकनाशो भावानामबुद्धिपूर्वकनाश आकाशं चेति त्रयमपि अवस्तुसन्निरुपाख्यं निर्हेतुकं

तुच्छमिति वदन्ति । तत्राऽऽकाशस्य निरुपाख्यत्वमुत्तरसूत्रे निरसिष्यते । अत्र तु बुद्धिपूर्वकनाशाबुद्धिपूर्वकनाशरूपानिरोधद्वयं निराक्रियते । प्रतीपाप्रतिकूलाऽसन्तं घटमसन्तं करोमीत्येवमाकारिका संख्याबुद्धिः प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको निरोधो नाशः प्रतिसंख्यानिरोधः।अतत्पूर्वको नाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। तयोर्निरोधयोःसंतानिषु,संताने वा अप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः। कुतः । अविच्छेदात् । न तावन्निरोधद्वयस्य संतानगोचरत्वं, संतानस्याविच्छेदात् । संतानविच्छेदो हि चरमसंतानिविच्छेदाद्वक्तव्यः। स न युक्तः। चरमसंतानिनः कार्यान्तरजनकत्वे संतानस्याविच्छेद एव। अजनकत्वे चरमसंतानिनोऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वाभावेनात्यन्तासत्त्वात् पूर्वसंतानिनां सर्वेषां शून्यतापरिशेषापत्तिः। अर्थक्रियाया अभावात्। नापि संतानिप्रतियोगिकत्वं निरोधद्वयस्य। सन्तानिनां घटादीनां क्षणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशायोगात् । नाप्यबुद्धिपूर्वकः समूलनाशस्त्वदभ्युपगतः संभवति । मूलस्य मृदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तस्मान्निरोधद्वयस्याऽनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

स्थिरत्वादिभ्रान्तिरूपाविद्यायाः किं सम्यग्ज्ञानाद्विनाश उत स्वतो वा । नाद्यः । निर्हेतुकनाशाऽभ्युपगमहानिप्रसङ्गात् । द्वितीये सम्यग्ज्ञानोपदेशानर्थक्यमित्युभयथापि दोषादसङ्गतं सौगतमतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

आकाशस्य निरुपाख्यत्वं दूषयति—

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुत्या शब्दगुणकत्वेन चा-

ऽऽकाशेऽपि पृथिव्यादिवद्वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषान्न निरुपाख्यत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अनुभवमनु अनन्तरमुत्पद्यमाना स्मृतिरनुस्मृतिस्तद्बलाद् आत्मनोऽनुभवितुर्न क्षणिकत्वमित्यर्थः । अन्याऽनुभूतेऽन्यस्य स्मरणाऽयोगादिति भावः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

क्षणिकात् कार्योत्पत्तिमिच्छता अर्थादभावान्निरुपाख्यादेव कार्योत्पत्तिरङ्गीकृतेति प्रतिभाति। पूर्वक्षणनाशं विना कार्यक्षणोत्पत्त्ययोगात् साक्षादभावाद्भावोत्पत्तिः स्वग्रन्थे दर्शिता । तथाचाऽसतोऽभावान्निरुपाख्यात् कार्योत्पत्तिर्न युक्ता । कुतः ? ॥ अदृष्टत्वात् ॥ निरुपाख्यान्नरविषाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वादित्यऽर्थः । दृष्टत्वादिति वा पदच्छेदः । सत एव मृदादेःकार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः २७ ॥

किञ्चैवमभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारे उदासीनानां तत्तत्कार्यसाधनेषु कृष्यादिष्वप्रवर्त्तमानानां, स्वगृहे तूष्णीमुपविष्टानामपि पुंसां स्वस्वाऽभिमतस्य कार्यस्य सिद्धिः स्यादित्यर्थः । तस्माद् भ्रान्त्येकमूलेन,वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थवादिनोर्मतेन,समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

(५ विज्ञानवादनिराकरणाधिकरणम् । सू० ५)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं क्षणिकबाह्यार्थवादिनिराकरणं कृतम् । तन्निराकरण-

मुपजीव्य क्षणिकविज्ञानमात्रसत्यत्ववादी प्रत्यवतिष्ठते इत्यनयो-रुपजीव्योपजीवकभावः संगतिः। विज्ञानवादिनो बौद्धस्य योऽयं सिद्धान्तो, विज्ञानाऽतिरिक्तस्यबाह्यपदार्थस्याभाव इति, सोऽस्या-ऽधिकरणस्य विषयः।

स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे मानमूल इति प्राप्तम्। तथाहि। नीलादिविज्ञानस्य, स्वरूपतः सर्वार्थान् प्र-त्यविशिष्टत्वाद्बाह्यार्थवादिनापि तस्य नीलादिविज्ञानत्वसिद्धये नीलाद्याकारत्वमङ्गीकरणीयम्। तथाच तेनैवाऽऽकारेण सर्वव्य-वहारोपपत्तौ किं बाह्येन नीलादिना बन्ध्यायमानेन। तथाच स्वप्रकाशनीलादिविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् साकारत्वाच्च स्थायि-निराकारविज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो न सिद्ध्यती-ति प्राप्ते, ब्रूमः। विज्ञानव्यतिरिक्तानामर्थानामभावो न सम्भवति। कुतः? ॥ उपलब्धेः ॥ विज्ञानातिरिक्तानाम् अर्थानां घटः पट इत्याद्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। नच विज्ञानाकारेणाऽनुभवस्या-ऽन्यथासिद्धिः। बाह्यार्थं विना तत्सारूप्यात्मकाकारस्य ज्ञाने-ऽपि असिद्धेः। एवञ्च प्रतीयमानो बाह्यार्थ एवेति न ज्ञानस्य साकारत्वं,नापि क्षणिकत्वम्। मानाभावादनुमानस्य पक्षाद्यनेक-ज्ञानसाध्यतया स्थायिनमनुमातारं विनाऽनुदयादितिस्थायि-निराकारब्रह्मणि समन्वयो न विरुद्ध्यत इति ॥ २८ ॥

ननु जाग्रदवस्थायामुत्पन्नाः सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः। प्रत्ययत्वात्। स्वप्नगन्धर्वनगरमायाविनिर्मितमायादिप्रत्ययवदि-त्याशङ्क्य दृष्टान्ते बाधितविषयत्वमुपाधिरित्याह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वं, जाग्रत्प्रत्ययस्येत्यर्थः। चशब्देन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं सूचितम्। स्वप्नादावपि प्राति-

भासिकविषयाणां सत्त्वादिति ॥ २९ ॥

किञ्च, बाह्यार्थानामभावे घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादिवैचित्र्यं ज्ञाने न स्यात् । नच पूर्वपूर्वानादिविचित्रवासनावशाद्वैचित्र्यं स्यादिति वाच्यम् । बाह्यार्थाभावे वासनानामप्यभावादित्याह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानां न भावो न सम्भव इत्यर्थः । कस्मात् ॥ अनुपलब्धेः ॥ त्वत्पक्षे बाह्यार्थानामनुपलब्धेरित्यर्थः । वासनानां बाह्याऽर्थानुभवव्याप्यत्वाद्व्यापकाऽभावे व्याप्याऽभाव इति बाह्यार्थाऽनुभवस्य वासनानां प्रति कारणत्वात् कारणाभावे कार्याभाव इति वा तात्पर्यम् । किञ्च वासनानां संस्काराभिधानानां त्वत्पक्षे आश्रयाऽसम्भवादनुपपत्तिः ॥ ३० ॥

नन्वहमित्यालयप्रत्यय एवाऽऽश्रय इत्यत आह—

क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाङ्गीकारान्नाश्रयत्वं, संस्काराश्रयत्वे वा न क्षणिकत्वम् । संस्कारसमानकालीनस्य वा संस्कारकाले असतो वाऽऽश्रयत्वायोगादिति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

पश्यना, तिष्ठनेत्याद्यपशब्दप्रयोगाद् ग्रन्थतोऽप्यनुपपन्नमिदं वेदबाह्यानां मतमुक्तप्रकारेणार्थतोऽप्यनुपपन्नमिति सर्वथानुपपत्तेर्नादरणीयं श्रेयोऽर्थिभिः सौगतमतमित्यर्थः । दर्शनमिति वक्तव्ये, पश्यनेत्यपशब्दः।स्थानमिति वक्तव्ये, तिष्ठनेत्यपशब्दः, दृशेस्तिष्ठतेश्च धातोः शिति प्रत्यये पश्यतिष्ठावादेशौ भवतः । नपुन्प्रत्यये तस्याशित्त्वादिति बोध्यम् ॥

ननु बाह्यार्थवादस्य केवलविज्ञानमात्रवादस्य चोक्तरीत्या-

असम्भवाच्छून्यं निःस्वरूपमेव प्रपञ्चतत्त्वं किं न स्यादिति शङ्कायां पुनर्नाभाव उपलब्धेरित्यादीनि सूत्राणि शून्यमतनिरासपरत्वेन योज्यन्ते । प्रपञ्चशून्यत्वस्य सर्वप्रमाणबाधितत्वेन तन्निसाय पृथक्प्रयत्नानपेक्षणात् । तथाहि । ज्ञानार्थयोर्नाऽभावः । प्रमाणैरुपलब्धेरित्यर्थः ॥ वैधर्म्याच्चेति सूत्रं पूर्ववद् व्याख्येयम् । प्रपञ्चस्य बाध्यत्वे बाधाधिष्ठानं सत्यं किञ्चिद् वक्तव्यम् । निराधिष्ठानबाधायोगात् । तस्य चाऽधिष्ठानस्य त्वन्मते,न भावः, न सत्त्वम् । प्रमाणतस्तदनुपलब्धेरिति, न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रार्थः ॥

क्षणिकत्वाच्चेतिसूत्रे विभक्तेः पूर्वमुपदेशेत्यध्याहारः । तथाच क्वचित् पदार्थानङ्गीकृत्य तेषां क्षणिकत्वोपदेशाच्छून्योपदेशाच्च व्याहतार्थबोधकः सुगत इत्यर्थः ॥ अन्त्यसूत्रं कृतव्याख्यानम् । तस्माद् भ्रान्त्येकशरणबौद्धमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥

देहस्य सर्वसाधारणत्वेन जडत्वविभक्तत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वनश्वरत्वात्तस्यात्मता नसम्भवतीत्युपेक्षितं सूत्रकारैरिति तेनापि समन्वयस्य न विरोधः ॥ ३२ ॥

(६) आर्हतानां सप्तभङ्गीनयनिराकरणाधिकरणम् (सू० ४)

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

एवं मुक्तकच्छानां बौद्धानां मते निरस्ते विवसनानां जैनानां मतं बुद्धिस्थं बुद्धिसन्निधिलक्षणसङ्गत्या निराक्रियते । तत्र संशयः । किं दिगम्बरमतं मानमूलं भ्रान्तिमूलं वेति । मानमूलमिति प्राप्तम् । तथाहि । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवंरूपसप्तभङ्गनयमास्तित्वनास्ति-

त्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय सर्वेषु योजयन्तो विवसनाः पदार्थमात्रस्याऽनेकरूपत्वम् आचक्षते उपादानादिव्यवहारसिद्धये । अन्यथा वस्तुन एकरूपत्वेन सर्वात्मनाऽस्तित्वं, नास्तित्वं वा । वक्तव्यमिति प्राप्यात्मनापि सत्त्वाद् वस्तुप्राप्त्यर्थमुपादानादिव्यवहारो नस्यात् । अतः केनाचिद् घटादिरूपेणाऽस्ति, केनाचित् प्राप्यादिरूपेण नास्तीत्यनेकत्वमेव वस्तुनः । सप्तभङ्गनयो नाम सप्तस्वस्तित्वादिषु वस्तुन्येकत्र विरोधभङ्गः । स एवात्र नयो युक्तिः, स इत्यर्थः ।स्यादस्तीत्यादेरयमर्थः ।स्यात्पदं कथञ्चिदित्यर्थकम् । वस्तुनोऽस्तित्वविवक्षायामाद्यो भङ्गः । असत्त्वविवक्षायां द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयवाञ्च्छायां तृतीयो भङ्गः । युगपदुभयवाञ्च्छायामास्तित्वनास्तित्वयोर्युगपद्वाचा वक्तुमशक्यत्वादवक्तव्यत्वं वस्तुन इति चतुर्थो भङ्गः ।

आद्यचतुर्थयोर्भङ्गयोः क्रमेण वाञ्च्छायां पञ्चमो भङ्गः । द्वितीयचतुर्थयोर्विवक्षायां षष्ठो भङ्गः । आद्यद्वितीयचतुर्थानां वाञ्च्छायां सप्तमो भङ्ग इति । एवमेकत्वाऽनेकत्वनित्यत्वाऽनित्यत्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादायोक्तनयो योजनीय इति । तस्माद्वस्तुमात्रस्य सत्त्वमसत्त्वं चेत्येवमादिविरुद्धाऽनेकधर्मवत्त्वमेवेत्येकरूपब्रह्मसमन्वयो न सिद्ध्यतीतिप्राप्ते ब्रूमः—

नैकस्मिन्नसम्भवादिति॥एकस्मिन् परमार्थरूपे वस्तुनि विरुद्धधर्माणामसम्भवाद्वस्तुनोऽनेकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः। यदस्ति तदस्त्येव, न नास्ति । यन्नित्यं तन्नित्यमेव, नाऽनित्यम् । यथा प्रत्यगात्मा वस्तुभूत एवं प्रपञ्चस्यापि त्वन्मते वस्तुभूतत्वान्नानेकरूपत्वसम्भवोऽस्मन्मते तु प्रपञ्चो, न सन्नाप्यऽसत् किन्त्वनिर्वचनीय एव । तेन सर्वव्यवहारसम्भव इति भावः ॥ ३३ ॥

एतेषामार्हतानां देहपरिमाण एवात्मेति मतं दूषयति—

एवञ्चात्माऽकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकत्र विरुद्धधर्माऽसम्भवो दोषस्तेषामार्हतानां मते एवमात्मनोऽकात्स्न्र्यं परिच्छिन्नत्वं, दोषान्तरं स्यात् । जीवस्य देहपरिमाणत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । तथाच परिच्छिन्नत्वादात्मनो घटादिवदनित्यत्वं स्यादिति भावः । किञ्चात्मनो देहपरिमाणत्वे मनुष्यात्मनः कर्मवशाद् गजशरीरे कृत्स्ने प्रवेशो न स्यात् । पुत्तिकाशरीरे वा कृत्स्नस्याऽऽत्मनः प्रवेशो न स्यात् ॥ ३४॥

ननु जीवस्य सावयवत्वाङ्गीकारात् पर्यायेण गजादिशरीरप्राप्तौ केचिदवयवा आगच्छन्ति, सूक्ष्मपुत्तिकाशरीरप्राप्तौ च केचिदपगच्छन्तीति न मनुष्यात्मनः स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तिविरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायादपि अवयवगमनागमनाभ्यामपि तत्तत्स्थूलसूक्ष्मशरीरपरिमाणत्वस्यात्मन्यविरोध इति न चेत्यर्थः । कुतः ॥ विकारादिभ्यः ॥ आत्मनः सावयवत्वेन तत्तच्छरीरप्राप्त्या वृद्धिह्रासवत्त्वाङ्गीकारे विकारवत्त्वप्रसक्तौ प्रदीपादिवदनित्यत्वं स्याद् अनित्यत्वे च बन्धमोक्षाभ्युपगमो विरुद्ध्येत । जलतुम्बिकान्यायेन संसारसागरे मग्नस्य बन्धविच्छेदात् संततोर्ध्वगमनं मुक्तिर्भवतीति त्वयाभ्युपगमादिति । यद्वा पूर्वसूत्रे परिच्छिन्नत्वादात्मनोऽनित्यत्वं स्यादिति उक्तमयुक्तम् । अनित्यत्वेऽपि बौद्धवत् सन्ताननित्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह ॥ न चेत्यादि सूत्रम् ॥ पर्यायादपि सन्तानरूपेण नित्यत्वस्यात्मन्यविरोध इति न चेत्यर्थः । कुतः ॥ विकारादिभ्यः ॥ सन्तानस्य सन्तानिव्यतिरिक्तस्य सत्त्वे तस्य च सन्तानिजन्यत्वाद्विकारवत्त्वं स्यादेव । असत्त्वे

नैरात्म्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किञ्च,

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

मुक्तात्मनो यत् परिमाणं तदन्त्यं, तच्च नित्यमप्यणुत्वाद्यन्यतमपरिमाणत्वेन व्यवस्थितं चेति जैनसिद्धान्तः । तथाच, अन्त्यस्य परिमाणस्य नित्यत्वेनाऽवस्थितेस्तद्दृष्टान्तेनाऽऽत्मपरिमाणत्वेन हेतुनोभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् । त्रयाणामाद्यमध्यमान्त्यपरिमाणानामविशेषः साम्यं स्यादित्यर्थः । नित्यपरिमाणानां त्रयाणामेकत्राऽसंभवान्नित्यत्वमापाद्य, तेन साम्यमापादितमिति द्रष्टव्यम् । परिमाणसाम्ये स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तौ परिमाणवैषम्यं नस्यादिति भावः।यद्वा सर्वदैकमेव परिमाणं स्यादित्यापाद्यम् । तथाहि। अन्त्यपरिमाणस्य जन्यत्वे नित्यत्वविरोधादाद्यमध्यमकालाऽवस्थानं वक्तव्यमिति, यदन्त्यपरिमाणमणु महद् वा तदेवैकं सर्वदा स्यान्नान्यत् । तथाचान्त्यपरिमाणस्यावस्थितेरणुत्वाद्यन्यतमत्वेन नियतत्वादाद्यमध्यकालयोरुभयोस्तस्य परिमाणस्य नित्यत्वादेकत्वादविशेषः । जीवोऽणुश्चेदणुरेव, महाँश्चेन्महानेव स्यादित्यर्थः । तथाच न शरीरपरिमाणानियम इति भावः । तस्मादयुक्तविवसनमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

इदानीं केवलं निमित्तकारणमेवेश्वरो, नोपादानमिति येषां सेश्वरसांख्यपातञ्जलिशैवकणभुगादीनां मतं, तदीयं दूषयति—

(७ केवलनिमित्तकारणवादनिराकरणाधिकरणम् । सू० ५)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पूर्वं सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधादसम्भव इत्युक्तम् । तर्हि तद्वदुपादानकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादसम्भव इति दृष्टान्तसङ्गत्या

निमित्तोपादानोभयात्मकब्रह्मसमन्वयाऽसम्भव इत्याक्षेपे सिद्धान्तः– पत्युरीश्वरस्य जगदुपादानप्रधानादिप्रेरकत्वेन जगन्निमित्तत्वमात्रं न सम्भवति । कुतः ॥ असामञ्जस्यात् ॥ ईश्वरस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागद्वेषादिप्रसङ्गाद् असामञ्जस्यं स्याद् । प्रवृत्ते रागद्वेषादिपूर्वकत्वेन लोके दृष्टत्वाद् दृष्टाऽनुसारित्वात् कल्पनायाः। अस्माकं तु श्रुत्यनुसारित्वादनिर्वचनीयवादित्वाच्च न दोष इति भावः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

प्रेर्यप्रधानादिभिः प्रेरकस्येश्वरस्य सम्बन्धो वाच्यः । असम्बन्धस्य प्रेरकत्वाऽयोगात् । न च सम्बन्धः सम्भवति । निरवयवत्वादयुतसिद्धत्वाच्च संयोगसमवाययोरनुपपत्तेरित्यर्थः। सिद्धान्ते त्वविद्यादिप्रेरकत्वं कल्पिततादात्म्येनोपपद्यत इति भावः ॥ ३८ ॥

किञ्च, कुम्भकारस्य मृदादिप्रेरत्वदृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रधानादिप्रेरकत्वं कल्पनीयम् । न हि तत् सम्भवति। प्रधानस्य रूपादिहीनत्वेन दृष्टमृदादिवैलक्षण्यात् प्रधानादिविषयकप्रेरणाया ईश्वरस्याऽनुपपत्तेरित्याह—

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठानं प्रेरणा । सिद्धान्ते तु न दृष्टापेक्षा, श्रुत्येकशरणत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

ननु करणानीन्द्रियाणि अप्रत्यक्षाण्यपि, यथा जीवेन प्रेर्यन्ते, एवं प्रधानादिकमप्रत्यक्षमपीश्वरेण प्रेर्यन्ते इतिचेन्न । कुतः ॥ भोगादिभ्यो, दोषेभ्यः । जीवो हीन्द्रियग्रामं भोगार्थं प्रेरयति ।

तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रेरकत्वे तद्वद्भोगादयः प्रसज्ज्येरन्नित्यर्थः ॥

यद्वा, सशरीरस्यैव प्रेरकत्वदर्शनादीश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रेरकत्वमित्याह ॥ **अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥** भोगाधिष्ठानं शरीरमधिष्ठानशब्दार्थः ॥ **करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥** करणवदिन्द्रियाधिष्ठानं शरीरमित्यर्थः । तदीश्वरे अङ्गीक्रियते एवेतिचेन्न । शरीरवत्त्वे भोगादिप्रसङ्गादीश्वरत्वमेव न स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

किञ्च, प्रधानजीवेश्वराणां या संख्या, यच्च परिमाणं, तदुभयमीश्वरेण परिच्छिद्यते ? न वा। आद्ये परिच्छिन्नसंख्यावत्त्वात् परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वाच्च त्रयाणां प्रधानजीवेश्वराणां घटादिवदन्तवत्त्वं विनाशित्वं स्यात् । द्वितीये ईश्वरस्याऽसर्वज्ञत्वं स्यादित्यर्थः । तस्मादसङ्गतेन तार्किकपरिकल्पितेश्वरकारणवादेन न निमित्तोपादानब्रह्मसमन्वयविरोधइतिसिद्धम्॥४१

(८) जीवोत्पत्तिवादनिराकरणाधिकरणम् । सू० ४)

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

एवं केवलाऽधिष्ठातैवेश्वर इति वेदाऽसङ्गतमते निरस्ते, निमित्तं प्रकृतिश्चेश्वर इति भागवतमतस्य वेदसङ्गतार्थत्वात्तदङ्गीकृतजीवोत्पत्त्यंशेऽपि प्रमाणमूलत्वं स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्यारम्भः । तद् भागवतमतं प्रमाणमूलं, भ्रान्तिमूलं वेति सन्देहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तम् । तथाहि । वासुदेवः खलु परमात्मा परमार्थतत्त्वं जगदुपादानं निमित्तं च । तस्माद्वासुदेवात् सङ्कर्षणाऽऽख्यो जीव उत्पद्यते । ततो जीवात् प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते । मनसश्चाऽनिरुद्धाख्योऽहङ्कार इति । तथाच जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्यासम्भव इति प्राप्ते, वेदाऽविरुद्धांश-

मङ्गीकृत्य वेदविरुद्धजीवाद्युत्पत्त्यंशं दूषयति॥ उत्पत्त्यसम्भवादिति॥ परमात्मनो वासुदेवाज्जीवस्योत्पत्तेरसम्भवाद् न तन्मतं साध्वित्यर्थः। अन्यथा जीवस्योत्पत्त्यङ्गीकारे घटादिवदनित्यत्वापत्त्या भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षस्त्वदभ्युपगतःकस्य स्यादित्यर्थः॥४२॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

लोके कर्तुर्देवदत्तादेः सकाशात् करणस्य कुठारादेरुत्पत्त्यदर्शनाज्जीवात् कर्तुः करणं मनो जन्यत इत्येतन्न युक्तमित्यतश्च तन्मतमसङ्गतमित्यर्थः। अयं भावः। किं जीवो मनः करणान्तरमासाद्य जनयति, अनासाद्य वा। आद्ये तत्करणान्तरं जीवजन्यं न वा। आद्येऽनवस्था। आद्यविकल्पावतारसम्भवात्। द्वितीये तदेव मनोऽस्त्विति न मनसो जीवजन्यत्वम्। आद्यद्वितीये करणरहितस्यैव जीवस्य कार्यजननसामर्थ्याङ्गीकारे किं मनःकल्पनयेति॥४३॥

ननु संकर्षणादयस्त्रयो न जीवादिरूपाः, किन्तु वासुदेववद्विज्ञानस्वरूपा ईश्वरा एवेत्याशङ्क्याह —

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

सङ्कर्षणादीनां त्रयाणां वासुदेववद्विज्ञानादिभावे वा विज्ञानैश्वर्यबलवन्निर्दोषनिरवद्यस्वरूपत्वेऽपि, तदप्रतिषेधः। तस्योत्पत्त्यसम्भवरूपदोषस्य प्रकारान्तरेणाऽप्रतिषेध इत्यर्थः। तथाहि। न तावच्चतुर्णां वासुदेवादीनामीश्वराणां, किञ्चित् प्रयोजनमस्ति।एकेनैव कार्यसिद्धेर्भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमिति त्वत्सिद्धान्तहानिश्च। नन्वीश्वराणां संकर्षणादीनां त्रयाणां वासुदेवतुल्यानामेव वासुदेवादुत्पत्तिरभ्युपगम्यत इति नोक्तदोष इतिचेत्तर्ह्यागत उत्पत्त्यसम्भवो दोषः। सङ्कर्षणादीनामीश्वरत्वाविशेषे वासुदेवस्य ततोऽतिशयाऽभावेन त्रयाणां

वासुदेवेन जन्यत्वानुपपत्तेरिति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

क्वचिज्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि वासुदेवगुणा इति प्रतिपादयन्ति, क्वचिच्चोक्तगुणा एवाऽत्मानो वासुदेवा भगवन्त इत्यभेदं गुणगुणिनोर्वर्णयन्ति । तथाच परस्परं विप्रतिषेधाच्चाऽसमञ्जसमिदं भागवतमतमित्यर्थः । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि, वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपण-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-ऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहो-पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्या-ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका । १३
(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । ९
(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः । ५
(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ३
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम मीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य–नारायणतीर्थविरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिका–समाख्यया संवलितम् । १
(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्यासंवलितम् । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः, चौखम्बा, बनारस सिटी.